

TÜRK SİYASAL YAŞAMINDA DÖNÜM NOKTASI: ÇOK PARTİLİ SİSTEME GEÇİŞ

Zafer DOĞAN

Öğr. Gör. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi

e-posta: zdogan@yildiz.edu.tr

ORCID 0000-0002-2455-8864

ÖZ

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ertesinde çok partili sistemi benimseme yoluna gitmiştir. Bu makale, Türkiye'deki çok partili yaşama geçiş tecrübesini, iç ve dış dinamiklerin şekillendirdiği tarihsel bir süreç olarak analiz etmeyi amaçlamaktadır. Türkiye fiilen savaşa girmemiş olsa da savaşın yarattığı ekonomik tahribatı en az muharip devletler kadar derinden hissetmiştir. Bu süreçte baş gösteren ekonomik darboğaz, tek parti yönetiminin siyasi otoritesini sarsmış ve toplumda biriken hoşnutsuzluk bir meşruiyet krizini beraberinde getirmiştir. Söz konusu kriz, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)'ni, kontrolü elden bırakmadan demokratik açılımlar yapmaya zorlamıştır. Ancak çok partili sisteme geçişin asıl belirleyici unsuru, dış politikadaki köklü değişimler olmuştur. Otoriter rejimlerin yerini çok partili parlamenter sistemlere bıraktığı yeni dünya düzeninde Türkiye'nin, kendisini uluslararası sistemden soyutlayarak tek parti rejiminde ısrar etmesi artık mümkün görünmemektedir. 1945-1950 yılları arasında kapsayan bu dönüşüm, Türk tarihinde bir kırılma noktası teşkil etmekle kalmamış, aynı zamanda dünya genelinde bu tür kansasız ve barışçıl geçişlerin nadir örneklerinden biri olmuştur. Bu beş yıllık süreçteki siyasal olgunlaşma, 14 Mayıs 1950 seçimleriyle birlikte iktidarın barışçıl bir yolla el değiştirmesine zemin hazırlamıştır. Geçiş döneminin getirdiği sancılar, iktidar ve muhalefetin sağduyulu ve uzlaşmacı tavırlarıyla aşılabilmektedir. Bu çalışma, dönemin nesnel bir yaklaşımla ele alınmasının, günümüz demokratik sisteminin değerlendirilmesine yeni bir soluk getireceği düşüncesinden hareket etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çok Partili Sisteme Geçiş, Türk Siyasal Yaşamı, Türkiye'de Siyasî Düşünce, Demokrasi.

TURNING POINT IN TURKISH POLITICAL LIFE: THE TRANSITION TO A MULTI-PARTY SYSTEM

ABSTRACT

Shortly after the Second World War, Türkiye began to adopt a multi-party system. This article aims to analyze both the transition to multi-party politics in Türkiye and the historical process shaped by internal and external conditions. Although Türkiye did not join the war, it was affected economically as much as the belligerent nations. These economic problems weakened the political power of the single-party government, and growing dissatisfaction among the people led to a crisis of legitimacy. This crisis prompted the Republican People's Party (RPP) to initiate democratic reforms while maintaining control. However, the primary catalyst for the transition to a multi-party system was foreign policy developments. A new world order had emerged, dominated by multi-party parliamentary systems instead of authoritarian regimes; thus, it would not have been a viable choice for Türkiye to maintain a one-party regime by isolating itself from the international system. The transition to multi-party life between 1945 and 1950 represents a definitive turning point in Turkish history, offering a rare global example of such a shift. The developments during these five years enabled a peaceful transfer of power in the elections of May 14, 1950. The challenges of this transition were overcome through the prudent and conciliatory approach of both the government and the opposition. This study suggests that an objective analysis of this period provides a fresh perspective on the evaluation of the Turkish democratic system.

Keywords: Transition to Multi-party System, Turkish Political Life, Political Thought in Türkiye, Democracy.

Geliş Tarihi/Received: 15.02.2026

Kabul Tarihi/Accepted: 23.03.2026

Yayın Tarihi/Printed Date: 31.03.2026

Kaynak Gösterme: Doğan, Z. (2026). "Türk Siyasal Yaşamında Dönüm Noktası: Çok Partili Sisteme Geçiş". *Political History Studies*, 2(1) 14-36.

GİRİŞ

Türk siyasî yaşamında en önemli dönüm noktasının ne olduğu sorusuna verilebilecek çokça olgusal örnek bulunmaktadır. Ancak demokrasi kavramıyla birlikte düşünüldüğünde tarihimizdeki en önemli dönüm noktası çok partili yaşama geçiştir. Bu süreçle ilgili yazılan çok sayıda makale ve çalışma olmasına rağmen çoğunlukla bu sürecin nesnel bir şekilde yorumlanmasında bazı ideolojik kamplaşmaların, Demokrat Parti (DP) döneminde yaşanan siyasi bunalımların ve üç devlet adamının idamıyla sonuçlanan 27 Mayıs Askeri Müdahalesi'nin yarattığı gölgeler mevcuttur. Bu nedenle 1945 sonrası dönemin kabaca "karşı-devrim" ya da "beyaz devrim" kalıplarına sıkıştırılmış yaklaşımların etkisiyle genelde çatışmacı siyaset kavramlarının diliyle yorumlandığını görmekteyiz. Hâlbuki 1945 ve 1950 arasındaki çok partili yaşama geçişin, tüm eksikliklerine rağmen, değerinin yeterince anlaşılabilmediğini söyleyemiyoruz. Bundaki en büyük etkenlerden birisi, başka bir makalenin konusu olabilecek, DP'nin 10 yıllık iktidarı sürecinde (özellikle 1955 sonrası) yaşanan başarısızlıktır. DP iktidarı döneminde kaçırılan demokrasi fırsatı nedeniyle 1950 öncesi sürecin anlamını ve değerini değerlendirmede eksiklikler ortaya çıkabilmektedir.

Çok partili yaşama geçiş sıradan bir tarihî olay değildir. Determinist yorumcuların ortaya koydukları şekilde tarihî olaylar ve olgular zorunlu sonuçlar yaratmazlar. Türkiye'nin çok partili yaşama geçişi büyük ölçüde dünyadan yalıtılmamak endişesiyle dış koşulların etkisiyle gerçekleşse de ABD öncülüğündeki kamp, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Soğuk Savaş konjonktüründe Portekiz örneğinde olduğu gibi anti-demokratik ya da otoriter yönetim anlayışına sahip ülkelerle pragmatik nedenlerle kolaylıkla iyi ilişkiler kurabilmiştir. Dolayısıyla ABD'nin bu tür ülkelere iç sistemini "düzelt" ya da "demokratikleştir" baskısı uygulamadığının pek fazla örneği bulunmaktadır. Türkiye, üzerindeki SSCB baskısı ne olursa olsun daha soğukkanlı bir politika izleyebilir miydi? Ya da Bağlantısızlar Hareketi'ne katılıp farklı bir yola girebilir miydi? Bu soruların yanıtını verebilmek mümkün değil. Ancak bildiğimiz temel bir tarihî gerçek var: Kısacası zorunluluklar ve şartlar ne olursa olsun, İkinci Meşrutiyet dönemiyle başlayan, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası örnekleriyle ağır aksak ilerleyen bir siyasi olgunlaşma ve 150 yıllık Osmanlı modernleşmesinin getirdiği siyasi ve kültürel birikim bu sürecin başarıya ulaşmasında etkili olmuştur. Bu beş yıllık süreç bütün eksikliklerine rağmen Türkiye tarihinde muhalefet ve iktidar arasındaki bir uzlaşmanın sonucunda başarıya ulaşmış; kansız, iç savaşı ve askeri müdahalesiz bir sivil geçişi mümkün kılabilmiştir. Dünya tarihinde uzun süren tek partili dönemlerin sonunda böylesi bir barışçı geçişin pek örneği yoktur ve bu açıdan Türkiye'nin bu durumu istisnaî bir konumdadır (Duverger, 1993: 364). Bu istisnaî durumun tarihsel değeri Türkiye'de yeterince anlaşılabilir değildir. Tam da bu noktada İsmet İnönü'nün rolünün altı çizilmesi gerekir: "Böylece bir şahsiyetin, bir gün kendi şefliğini, kendi iktidarını, kendi karar ve teşebbüsü ile tasfiye edişine dair, tarihte misaller yoktur. Halbuki İnönü'nün, 'otoriter devlet, tek parti, millî şef ve değişmez başkan' rejiminden, iktidarın halk kalabalıklarının oylarına göre şekillendiği bir rejime, hem de kendi teşebbüsü ile, hatta kendi partisinin gönülsüzlüğüne rağmen geçişi, bir önemli olaydır." (Aydemir, 1991: 423).

Bu nedenle tarihimizde genel olarak önemi yeterince anlaşılmamış bu sürecin ele alınması ve analiz edilmesi bu makalenin temel hedefidir. Yine bu makale gerek iktidar gerekse muhalefet cenahında bu sürece nasıl katkı sunulduğunu, bazı engellerin ne şekilde aşıldığını açıklamayı amaçlamaktadır. Tarihimizdeki olumlu uzlaşma örneklerini (1973 cumhurbaşkanlığı seçim bunalımının AP ve CHP'nin uzlaşmasıyla aşılması gibi...) ele almanın ve incelemenin Türk siyasal yaşamının değerlendirilmesinde ve sorun-çözüm yollarının incelenmesinde yol açıcı olacağına inanıyoruz.

1. Savaş Ekonomisi Politikası

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'na girmemekle birlikte savaşın yol açtığı ekonomik ve siyasal sorunları yoğun bir şekilde yaşayan bir ülke oldu. Savaş sırasında Almanya'nın Balkanları işgal ederek Trakya sınırlarına dayanmasıyla birlikte kritik bir aşamadan geçilmekteydi. Türkiye'nin her an savaşa girme olasılığı seferberlik ve savaş ekonomisi politikalarını beraberinde getirdi. Normal dönemde 120 bin asker istihdam eden ordu, 1940'lı yıllarda 1 milyona yakın kişiyi askere aldı. Teknolojik açıdan oldukça geri durumdaki Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) eksiğini sayısal üstünlükle gidererek olası bir saldırı durumuna karşı caydırıcı olmaya çalıştı. Bu durum ekonomi üzerinde büyük bir yüke neden oldu. Bu dönemde bütçenin %50'si Millî Savunma Bakanlığı'na ayrılmış durumdaydı. Üstelik savaş dolayısıyla devletin gelirlerinde düşme yaşanıyor, bu da bütçe açığına neden oluyordu (Zürcher, 2005: 289).

18 Ocak 1940'ta Refik Saydam Hükümeti, savaşın getirdiği olumsuzlukların önüne geçmek için Millî Koruma Kanunu'nu çıkardı. Bu kanun seferberlik durumunun yarattığı savaş ekonomisi politikasının yürütebilmesi için çıkarılmıştı. Başbakan kanunun çıkarılma amacını şu şekilde açıklıyordu:

“Kanunun gayesi vatandaşların sıkıntı çekmemesine, müdafaa kuvvetlerinin fevkalâde hallerde, seferberlikte en iyi şekilde tanzimine, idaresine matuftur.” (İkdam Sabah Postası, 19 Ocak 1940)

Hükümet, özel sektöre sınırsız müdahale etme hakkını tanıyan bu kanunla, askerlerin düşük maliyetle beslenmesi ve şehirlerin ihtiyaç duyduğu temel gıda maddelerinin temin edilmesini amaçladı. Bu kanunla devletin, özel kuruluşları ürettikleri malları satın alma, bu kurumlara hammadde ve uzman sağlama yoluyla desteklemesi hedeflendi. Öbür taraftan Millî Koruma Kanunu'nda özel sektörü sınırlayıcı hükümler de vardı. Bu kanunla hükümet sanayi ve madencilik alanında faaliyet yürüten bütün özel kuruluşların hangi ürünleri hangi miktarda üreteceklerini ve ürettikleri malları piyasada ne kadara satacağını belirleme hakkına kavuşmuştu (Timur, 1994: 177). Kanunun verdiği yetkilerle hükümet, piyasada satılan mallar üzerinde kontrol oluşturmak ve bu yolla karaborsacılığın önüne geçmek istedi. Ancak bürokrasiye geniş yetkiler veren bu kanunla bazı suiistimallerin daha da arttığı gözlemlendi. Millî Koruma Kanunu, hükümetin izlediği enflasyonist politikaların ve bunun yarattığı hızlı fiyat artışlarının piyasa üzerindeki etkilerini polisiye tedbirlerle aşmaya çalışma girişimiydi. Ancak bu önlemler karaborsacılığı önlemeye yetmedi. Bu kanunun en çok tepki çeken maddelerinden birisi tarımla ilgili olanıydı. “Millî Müdafaa Mükellefiyeti” gereğince köylülerin çiftçilikte elzem olan “hayvan, araba, motörlü nakil vasıtaları”na el koymayı mümkün kılan 41. madde özellikle küçük çiftçilerin tepkisine neden olmuştu (T.C. Resmî Gazete, 27 Haziran 1940). Refik Saydam Hükümeti vurgunculuk, hayat pahalılığı ve karaborsacılık ile mücadele ederken yeterince etkili olamadı. Bunun en önemli nedeni hükümetin ekonomik sorunları kolluk güçleri, mahkemeler ve cezalarla aşmaya dönük bir politika izlemesiydi. Örneğin, gizlenmiş buğdayların bulunması için jandarma kuvvetlerinin harekete geçirilerek sorunun çözülmeye çalışılması genel bir tedirginliği arttırmaktan başka bir işe yaramıyordu. Ekonomik sorunların ekonomik yöntemlerle çözülmesi prensibi bu dönemde izlenemedi.

Hükümet, bir defaya mahsus olağanüstü vergiler toplayarak gelirlerini artırma yoluna gidiyor, diğer yandan ise Merkez Bankası para basarak acil giderleri karşılamaya çalışıyordu. Bu uygulamalar kaçınılmaz bir şekilde enflasyonu tetikleyecekti. Enflasyon oranındaki hızlı artışla birlikte karaborsacılık faaliyetlerinde de hızlı bir yükseliş dönemi yaşandı. Öyle ki, temel tüketim maddeleri olan un, şeker, tuz gibi birçok ürün piyasada bulunamaz hâle geldi. 1942'de ekmek vesikaya bağlandı. 14 Ocak 1942 tarihinde karneyle ekmek dağıtılması önce İstanbul'da bir gün sonra Ankara'da ve ardından yaygınlaşarak diğer vilayetlerde gerçekleşti. Bu karneyle “her aile

reisinin imzası tahtında alınan ve mevcut nüfus adedini bildiren beyannamelere göre her şahsın ismine muharrer bir karne tevzi” olunacak ve bu “karnelerin ihtiva ettiği fişler 24 saatlik ihtiyaca tekabül edecek ve gününde kullanılmayanlar ertesi günü muteber” olmayacaktı (Akşam, 14 Ocak 1942). 1942 yılının Mayıs ayına geldiğinde Anadolu’dan yeterli miktarda hububat gelemediği için İstanbul’da kişi başına 300 gram olan günlük tayin miktarı yarıya indirildi (Us, 1966: 512). Tüccarlar ellerindeki temel ihtiyaç mallarını depolarda bekleterek kısa sürede büyük kazançlar elde ettiler. Akşam gazetesinin başyazarı Necmeddin Sadak (13 Eylül 1942), kaleme aldığı makalede “para bolluğunun mal değerini artırması, çok para kazananların ileride sıkıntıya düşmek korkusuile [korkusu ile] her türlü eşya satın alıp evlerine yığmak istemeleri, bazı tüccarların fiat yükselmesini beklemek için mallarını saklamaları” diye sıralayarak yaşanan ekonomik sorunların nedenlerini özetliyordu. Burada ifade edilen hiperenflasyon ortamının yarattığı sonuçlardı. Hiperenflasyon ortamı halk çoğunluğunun hızlı bir yoksullaşma yaşamasına neden olurken bir diğer yandan İkinci Dünya Savaşı yılları bürokrasiden destek bularak çeşitli malların ithalat hakkını kazanan spekülör tüccar ve sanayiciler için hızlı bir zenginleşme dönemi oldu.

Başbakan Refik Saydam’ın ani ölümü üzerine yerine geçen Şükrü Saraçoğlu kabinesi ilan ettiği programda bu sefer tahıla ve her türlü besin maddesine el koyma politikasını kaldırmış, piyasalarda bu malların alım ve satımı serbestleştirilmişti (Akşam, 5 Ağustos 1942). Ancak tahıl ürünlerinin bulunması halen büyük bir sorun olmaya devam etti. Üstelik bu serbestlik fiyatları daha da arttırdı (Akşam, 9 Ağustos 1942). Buradaki asıl mesele daha savaşın başlayacağını açık seçik ortada olduğu 1937-1938 yılından itibaren köklü çözümler üretilmemesiydi. Savaşa girsek de girmesek de coğrafi konum itibarıyla savaşın etkilerinden kaçılmayacağı ortadayken buna karşı hazırlık yeterince yapılamamıştı. Seferberlik olasılığını düşünerek bir bütçe planlaması ve gıda maddelerinin stoku tam olarak düşünülememişti (Barutçu, 1977: 259). Bu da Şükrü Saraçoğlu hükümetini radikal kararlar vermeye zorluyordu. 11 Kasım 1942’de “4305 sayılı Varlık Vergisi Kanunu” çıkarıldı. Başbakan Şükrü Saraçoğlu kanun çıkarken mecliste yaptığı konuşmada “Hükümet tedavüldeki parayı azaltmak ve memleket müdafaası ihtiyaçlarımıza karşılık bulmak için tüccarlar, emlak ve akar sahibleriyle [sahipleriyle] büyük çiftçilerden vergi almaya karar verdi.” şeklinde açıklıyordu (Son Posta, 11 Kasım 1942). Varlık Vergisi “takdir ile vergi tarhi” olarak adlandırılan her il dâhilinde oluşturulmuş komisyonlar tarafından vergi mükelleflerinin kazancı ve serveti oranında bir kereye mahsus ödenmesi gereken bir vergiydi. Vergi tespit edildikten sonra yükümlüler 15 gün içinde vergilerini ödemek zorunda kalacaklardı. Bunun gerçekleşmemesi durumunda ise maliye memurları vergi mükellefinin mallarına haciz kararı verebileceklerdi. Ancak bu verginin takdirinde çeşitli suiistimaller ve keyfilikler görüldü. Hâlbuki basit bir tedbirle bu durum engellenebilirdi. Savaş sırasında haksız kazançları vergilendirmek amacıyla çıkarılan bu vergi düzenlemesi miras yoluyla elde edilmiş zenginliği ve 1939 yani savaş öncesinde elde edilmiş kazançları — bir şüpheye mazhar olmayacağı için — kapsam dışında tutulabilirdi, ancak bu yönde bir düzenleme yapılmamıştır. Bu nedenle birçok tüccar, özellikle gayrimüslim tüccarlar ağır vergileri ödeyebilmek için ellerindeki varlıkları yok pahasına satmak zorunda kaldılar. Oysa Varlık Vergisi çıkarılış amacı, resmiyetteki söylemde nasıl ifade edilirse edilsin pratikte bir tür sermaye transferi olayıydı. Başbakan Saraçoğlu meclis kulislerinde bu niyeti açık bir şekilde ortaya koyuyordu:

“Bu kanun aynı zamanda bir devrim kanunudur. Bize ekonomik bağımsızlığımızı kazandıracak bir fırsat karşısındayız. Piyasamıza egemen olan yabancıları böylece ortadan kaldırarak, Türk piyasasını Türklerin eline vereceğiz” (Aktar, 2021: 363).

Varlık Vergisi uygulamasından yurtdışından gelen tepkilerin artması üzerine 15 Mart 1944 tarihinde çıkarılan bir kanunla vazgeçildi.

4 Haziran 1943'te çıkarılan ve Cumhuriyetin ilk yıllarında kaldırılmış olan Aşar Vergisi'ni hatırlatan Toprak Mahsulleri Vergisi de aynı şekilde tarımdaki spekülâtif kazançları vergilendirmeye ve savaş sırasında büyük şehirlerde baş gösteren iâşe sorununu çözmeye yönelik olmakla birlikte bu verginin yükünü daha çok küçük toprak sahipleri üstlenmek zorunda kaldı. Bu dönemdeki hiperenflasyon ve yüksek vergi politikası toplumun içerisinde oluşan geniş tabanlı bir hoşnutsuzluğu daha da büyüttü. Bu dönemin savaş ekonomisi politikaları zamanla siyasal iktidarı destekleyen kesimlerin de CHP'den uzaklaşmasına yol açtı. Savaşın bittiği 1945 yılından sonra uluslararası gelişmeler iktidar bloğu içerisindeki çatlakları derinleştirmeye başladı. ABD'nin öncülüğünde şekillenen yeni dünya düzeninin büyük ölçüde liberal siyasal değerler çerçevesinde olacağını anlaşılması tek parti yönetiminden memnun olmayan kesimleri hareketlendirdi ve umutlandırdı. Osmanlı İmparatorluğu'nun müsadere geleneğini hatırlatan Varlık Vergisi Müslüman Türk ticaret sınıfını ve eşrafını yeterince tedirgin etmişti. Üstelik bu kesimler, bürokrasinin vesayetine dayalı eski ekonomi ve siyaset politikasını sürdürmeye artık pek istekli değillerdi. Tam da böylesi bir süreçte meclis içerisindeki cılız muhalefetin sesini çıkartmaya başladığını görüyoruz.

2. Çok Partili Yaşama Geçişte Dış Dinamiklerin Etkisi

Osmanlı-Türkiye siyasal yaşamındaki köklü değişimleri tetikleyen unsurlar arasında iç dinamikler kadar dış dinamikler de belirleyici bir rol oynamaktadır. Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı ve 1876 Kanun-i Esasi'nin ilan süreçlerinde, bürokrasinin İmparatorluğun dağılmasını önleme çabaları, milliyetçi ayrılıkçılığı durdurma gayesi ve merkezi devlet aygıtını modernleştirme isteği gibi iç dinamiklerin belirleyici rolü göz ardı edilemez. Bununla birlikte söz konusu reform girişimlerde esas belirleyici olanın, Rusya tehdidine karşı Fransa ve İngiltere gibi büyük güçlerin diplomatik ve askerî desteğini temin etmek olduğu gerçeği göz önünde bulundurulmalıdır. Nitekim 1945 sonrası çok partili hayata geçiş süreci de bu tarihsel süreklilik ve dış konjonktürel zorunluluklar ekseninde analiz edilmelidir. Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı ve takip eden dönemdeki dış politika öncelikleri ve uygulama biçimleri, konunun anlaşılması adına öncelikli olarak ele alınmalıdır.

İkinci Dünya Savaşı sürecinde Türkiye'nin takip ettiği dış politika, genellikle "tarafsızlık" kavramıyla yüzeysel bir biçimde izah edilmektedir. Oysa bu süreci tanımlayan daha isabetli kavramlar "denge siyaseti" ve "savaş dışılık" stratejisidir. Şükrü Saraçoğlu, "Türkiye tarafsız değildir, savaş dışındadır." diyerek Türkiye'nin konumunu açıklıyordu (Barutçu, 1977: 44). Zira jeopolitik konumu itibarıyla savaş denklemlerinin merkezinde yer alan Türkiye'ye, savaşan güçlerin hiçbirinin mutlak bir tarafsızlık alanı tanıma eğilimi bulunmamaktaydı. Her iki blok da Türkiye'yi kendi safına çekmeye ya da en azından kendi lehine bir denge unsuru haline getirmeye yönelik diplomatik baskılar uygulamaktaydı. Türkiye ise savaşan blokların aralarındaki dengeleri kollayarak sıcak savaş hattının dışında kalma stratejisini benimsemişti. Türkiye bu savaşı çıkaran güç değildi. Savaş büyük devletlerin emperyal rekabetinin ve çelişkilerinin sonucuydu. Bu nedenle Türkiye'nin dış politikasının mutlak önceliği, her ne pahasına olursa olsun çatışma ortamının dışında kalmaktı. Türkiye'yi yönetenler savaşa girmeleri durumunda bu savaşı sürdürecektir ekonomik ve askerî güçten mahrum olduklarını biliyorlardı. Dolayısıyla, gerçekçi bir yaklaşımla eldeki sınırlı imkânların azamî verimlilikle kullanılması ve diplomasinin tüm olanaklarından yararlanılması bir zorunluluktu. Dönemin dış politikasını yönlendiren en temel dürtünün ihtiyat olduğu gözlemlenmektedir. 1940'larda Türkiye'yi yönetenler Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'nı yaşadığı sırada askerî ve sivil bürokrasinin içinde bu yılları bizzat tecrübe etmiş ve tarihsel dersler çıkarmış kadrolardı. İkinci Dünya Savaşı sırasında izlenen ısrarlı savaş dışılık ve ihtiyat politikasında bu deneyimlerin payı yadsınamaz. Böylesi bir uluslararası süreçte Türkiye, ulusal güvenliğini ve

varlığını koruyabilmek adına, savaşın dışında kalma konusunda tavizsiz bir kararlılık sergilemiştir. Bu stratejik tutumuyla Türkiye, Cumhuriyet tarihinin en mahir diplomatik süreçlerinden birini bu dönemde yürütmüştür.

Mihver devletlerinin savaşı kaybedeceğinin anlaşılması üzerine 2 Ağustos 1944 tarihinde Türkiye, Almanya ile olan diplomatik ilişkisini kesti (Cumhuriyet, 3 Ağustos 1944). 23 Şubat 1945'te Almanya ve Japonya'ya kâğıt üzerinde savaş ilan eden Türkiye, savaş sonrası için diplomatik pozisyon alıyordu (Cumhuriyet, 24 Şubat 1945). 1945 yılına girildiğinde Bulgaristan ve Romanya'da Nazi işgali son bulmuş bu ülkeler Sovyetler Birliği'nin güdümüne girmişti. 1945 yılının Şubat ayında düzenlenen Yalta Konferansı, bu uluslararası iklimde gerçekleşmiştir. Türkiye, Balkanlar'ın — Yunanistan hariç — Sovyet kontrolüne girdiğini ve benzer bir tehdidin Doğu Akdeniz için de geçerli olduğunu vurgulayarak Soğuk Savaş diplomasisinin ilk çıkışlarını yapmıştır. Ancak uluslararası kamuoyu ve müttefik güçler nezdinde bu uyarılar henüz karşılık bulmamaktaydı. Nazizm'in mağlup edilmesindeki belirleyici rolü Sovyetler Birliği'ne muazzam bir prestij kazandırırken, Türkiye savaş dışı kalma tercihinin bedelini diplomatik bir yalnızlığa itilerek ödemiştir. Bu ortam içinde Stalin 10 Şubat 1944'te açıklamada bulunarak Montreux Boğazlar Sözleşmesinin gözden geçirilmesi talebinde bulundu (Deringil, 2003: 250). Savaşın son günlerine doğru Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'in 19 Mart 1945 tarihinde Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov ile görüşmesi soğuyan ilişkilerin ilk gerginliğini ortaya çıkarıyordu. Görüşmede Molotov, 1925 tarihli Türk-Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nın savaş esnasındaki gelişmeler nedeniyle mevcut haliyle yenilenmeyeceğini ve köklü bir değişikliğe ihtiyaç duyulduğunu muhatabına iletmişti (Deringil, 2003: 251). Bunun anlamı Türkiye'nin SSCB tehdidi altında olması demektir.

1923-1935 yılları arası, Türk-Sovyet ilişkilerinde diplomatik iş birliğinin en yoğun ve istikrarlı olduğu dönem olarak nitelendirilebilir. Bununla birlikte, Sovyetler Birliği'nin Çarlık Rusyası'ndan miras aldığı yayılmacı amaçlarını ideolojik bir örtü altında sürdürmesi, bu yakınlaşmanın uzun sürmeyeceğini de gösteriyordu. Sovyetler Birliği Türkiye'nin savaş süresince savaş dışı kalmasından duyduğu memnuniyetsizliği açıkça ifade ediyordu. Moskova yönetimi, savaş yıllarında Türkiye'nin Almanya ile olan ticarî ve diplomatik ilişkilerini, Sovyet güvenliğine yönelik bir tehdit ve müttefiklik hukukuna aykırı bir tutum olarak algılamaktaydı. Kendi ulusal çıkarları doğrultusunda küçük devletleri araçsallaştıran ve uluslararası normları ihlal eden Sovyetler Birliği'nin kendi dış politika pratikleri, Türkiye'nin tutumuna yönelik eleştirileriyle çelişki teşkil ediyordu. Nitekim Sovyetler Birliği, Nazi Almanyası ile imzaladığı Saldırmazlık Paktı ile savaşın yayılmasına zemin hazırlamış, Finlandiya'ya yönelik müdahalesiyle Çarlık Rusyası'nın yayılmacı politikalarını yinelemiş ve Baltık ülkeleri ile Besarabya'yı ilhak etmiştir.

1945 Mayıs'ında Almanya'ya karşı elde ettiği askeri zaferin ardından Sovyetler Birliği, Doğu Avrupa ve Balkanlar'da kontrolü sağlayarak bu bölgelerde kendine bağlı uydu rejimler kurmuştur. Sovyetler Birliği tarafından işgal edilmeyen Avrupa'nın diğer yarısında ise savaşın kazanılmasında en büyük paya sahip olan Sovyetler Birliği'ne karşı büyük bir sempati vardı. SSCB muzaffer konumunun sağladığı üstünlüğü kullanarak savaş dönemindeki tutumlarını beğenmediği ülkelere ya da Brest-Litovsk'tan arta kalmış tarihsel hesapları görmek için agresif ve talepkar bir politika uygulamakta ve jeopolitik yayılmacılığını bu zeminde gerçekleştirmeye çalışmaktaydı. 1945 yılı itibarıyla Türk-Sovyet ilişkilerinde gerginliğin giderek tırmanmasında, değişen bu güç dengelerinin belirleyici bir payı bulunmaktadır.

Türkiye, akıbeti netleşen Almanya'ya sembolik olarak savaş ilan ederek Birleşmiş Milletler'in kurucu üyeleri arasında yer alma hakkını elde etmiştir. San Francisco Konferansı tam da Sovyet tehdidinin kendisini bariz bir şekilde ortaya koyduğu bir dönemde yapıldı. Dönemin

yöneticilerinin hâkim görüşüne göre bu tehdit ancak başka büyük bir gücün desteğiyle savuşturulabilirdi. Nitekim İnönü, konferansa katılan Dışişleri Bakanı Genel Sekreteri Feridun Cemal Erkin'in şu mesajı ABD'li yetkililere iletmesini istemişti:

“Atatürk'ün arzu ettiği gerçek, tam demokrasiyi kurmak olacaktır. İnönü şimdiye kadar böyle bir çığıra gitmek istiyordu. Harbin çeşitli tehlike ve sorunları buna imkân vermedi. Savaş bitince bu amacı gerçekleştirmek Cumhurbaşkanı'nın en aziz arzudur” (Sıvış, 2019, s. 244).

Bu sırada Türkiye SSCB gerilimi tırmanarak daha da üst boyuta taşınacaktı. Türkiye feshedilen Türk-Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nın imzalanma koşullarını öğrenebilmek amacıyla Sarper'i Moskova'ya bir görüşme daha yapması için göndermişti. 7 Haziran 1945 tarihinde taraflar arasında gerçekleşen ikinci görüşmede Sarper'e sözlü nota verilmiştir. Türk tarafının antlaşmanın yeniden yürürlüğe girebilmesi için gereken şartları sorması üzerine Molotov, Sovyetler Birliği'nin üç temel talebini şu şekilde sıralamıştır (Esmer-Sander, 1969: 171):

- Türk-Rus Doğu sınırında değişiklik,
- Herhangi bir saldırı karşısında ortak savunmayı sağlamak üzere Boğazlarda Sovyetlere üstler verilmesi,
- Montreux Sözleşmesinin yeniden gözden geçirilmesi.

Bu talepler Soğuk Savaş'ın Türkiye için diğer ülkelerden önce başlamasına neden oldu. Selim Sarper, Boğazlar ve toprak bütünlüğü konusunda Türkiye'nin egemenlik haklarından taviz verilemeyeceğini kesin bir dille belirterek Türkiye'ye döndü. 1930'lu yılların yapıcı ve dostane iklimi bu taleplerle birlikte tamamen sona ermiştir. ABD ve İngiltere bu taleplere karşı çıkmadıkları gibi, sorunun Türkiye ve SSCB arasındaki bir mesele olduğu yönünde bir tutum alarak Türkiye yalnız bırakmışlardı. Dönemin Başbakanı Şükrü Saraçoğlu, kendisini ziyaret eden ABD Büyükelçisine, Batılı müttefiklerin tutumu karşısında duyduğu hayal kırıklığını diplomatik bir dille aktarmıştır (Toker, 2020: 77).

Türkiye, 26 Haziran 1945'te San Francisco'da yapılan Birleşmiş Milletler Beyannamesi'ni imzaladı. Bu beyannameyi imzalamakla Ankara daha demokratik bir rejime geçme ve siyasal liberalleşmeyi sağlama konusundaki temel ilkeleri kabul etmiş oldu. Artık otoriter rejimlerin yerine çoğulcu parlamenter sistemlerin hâkimiyetinde olan yeni bir dünya düzeni kurulurken Türkiye'nin kendisini uluslararası sistemden tecrit etme pahasına iç ve dış politikasını eskiden olduğu gibi devam ettirmesi düşünülemezdi (Vanderlippe, 2005: 126-127). Sorun bu değişikliğin yönteminin nasıl olacağıydı? Ancak parti içinde Recep Peker, basında ise Ulus gazetesi başyazarı Falih Rıfkı Atay gibi pek çok isim çok partili yaşama geçişi “vakitsiz ve yararsız” buluyor, tek partili rejimin cumhuriyet inkılaplarının yerleşebilmesi için bir süre daha devam etmesi gerektiğini düşünüyorlardı (Aydoğan, 2023: 64) Bu gruba göre toplum henüz çok partili demokrasiye hazır değildi, bu geçiş gerçekleşirse cumhuriyetin bütün kazanımlarının kaybedileceği tezini ileri sürüyorlardı. Şükrü Saraçoğlu (2001: 221) “Ben çok partili rejimden değil, irticadan korkarım.” diyerek bu kaygısını dile getiriyordu. Parti içinde eski düzeni devam ettirme yanlıları olsa da yılların deneyimli siyasetçisi İsmet İnönü tedrici bir şekilde tek parti rejiminin gevşetilmesi, çok partili sisteme geçilmesi ve siyasal liberalleşmenin sağlanması gerektiğini yakın çevresine telkin ediyordu. İnönü bu geçişin risklerini kabul etmekle birlikte politik özgüven ve tecrübesine dayanarak bu risklerin aşılabileceğine inanıyordu. Bu yüzden İnönü kontrolü bir şekilde siyasal sistemi liberalleştirme yönündeki kanaatini parti içindeki isimlere kabul ettirmek için yoğun bir mesai harcadı. Bir gazeteciye bu durumu şöyle açıklıyordu:

“Biz, dedi, beraber ve baş başa kaldığımız zamanlarda da Atatürk’le hep bu konuyu düşünür, bu derde çare araştırırdık. Devlet mekanizmasını tek İnsanın kaderine bağlayan sistemden mutlaka sıyrılmalıydık. O, bu büyük millî soruya cevap bulamadan, erken öldü. Onun ölümünden bir yıl sonra, dünya savaşı patladı. Savaş bittikten sonra, bu soruya vakit geçirmeden bir cevap vermek gerekiyordu. Ben, demokratik düzene girelim dediğim zaman, birçok arkadaşlarım, bana geldiler, bu erkendir, bu olmaz, dediler. Ben, hayır artık meseleye zor da olsa bir çözüm yolu bulmalıyız, diye direttim.” (Baban, 2009: 303-304)

Türkiye savaş sonrasındaki süreçte uluslararası sahada en yalnız günlerini yaşıyordu. Söz konusu yalnızlaşma, büyük ölçüde Türkiye’nin savaş boyunca sürdürdüğü denge politikasının ve savaş dışı kalma tercihinin bir sonucuydu. Çünkü sadece Sovyetler Birliği değil İngiltere ve diğer büyük aktörler de Türkiye’yi yalnız bırakmışlardı. Sovyetler Birliği’nin düşmanca tutumuyla yüz yüze kalmış Türkiye’nin içeride siyasal sistemini yeniden düzenleyerek Batı dünyasıyla özellikle de ABD ile ilişkileri geliştirmek istiyordu. Ancak bu durum çok uzun sürmeyecekti. Churchill’in Sovyet nüfuz alanının genişlemesine karşı Batı ittifakını uyarıcı girişimlerine, kısa süre sonra ABD yönetimi de eklenmiştir. Avrupa’daki sosyalist hareketlerin giderek güçlenmesi ve Sovyetler Birliği’nin Batı kapitalist ülkelerinde giderek artan etkinliği çeşitli kaygılara neden oldu. ABD Birinci Dünya Savaşı’nda yaptığı gibi geri çekilip eski izolasyonist politikalarına dönmemişti. Türkiye’nin bu anlamda Sovyetler Birliği’ne karşı desteklendiğini göstermek için ABD sembolik değeri yüksek bir adım atacaktı. Türkiye’nin Washington Büyükelçisi Münir Ertegün’ün vefatı üzerine, cenazesi USS Missouri ile İstanbul’a getirilmiş, ABD bu şekilde SSCB’ye mesaj vermişti. Missouri ziyareti, Türkiye için yaklaşık yarım asır sürecek olan Soğuk Savaş döneminin sembolik başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Bu aynı zamanda hem Türk dış politikasında hem de iç politikada radikal bir değişimin de başlangıcı olmuştur. Uluslararası konjonktürün etkisiyle yıllardır parti içinde ve parti dışında fazla sesini çıkaramamış muhalefetin canlanması için bundan daha uygun bir ortam olamazdı.

3. Meclis İçi Muhalefetin Doğuşu

İsmet İnönü Cumhurbaşkanı olduktan sonra Meclis içinde sayıları çok olmasa da etkili olabilen muhalif milletvekilleri Refik Şevket İnce ve Hikmet Bayur’un gündeme getirdiği tartışmalar karşısında çeşitli tedbirler alma yoluna gitmişti. Parti yönetimi bu eleştirilerin oluşturduğu meclis içi baskıyı göğüsleyebilmek için parti içindeki kimi milletvekillerinin katılımıyla Ali Rana Tarhan’ın başkanlığında Müstakil Grubu kurdu (Son Posta, 7 Haziran 1939). Ancak bu yapay girişimin hem şekil hem de içerik açısından muhalefet ihtiyacını artık karşılayamadığı kısa sürede anlaşılacaktı. İkinci Dünya Savaşı’nın son yıllarında oluşan uluslararası gelişmelerin de etkisiyle muhalefet canlanmaya başlamıştı. Bunun ilk işareti 23 Mart 1944 tarihinde Başbakan Saraçoğlu’nun kabinesinin güvenoyunda kendisini göstermişti. Eskiden güvenoylarında oybirliği ya da buna yakın bir sonuçla elde edilirken Saraçoğlu kabinesi için yapılan gizli oylamada 251 destek oyu çıkmış, 57 milletvekili muhalif oy kullanmış, 100 kadar milletvekili de oylamaya katılmamıştı. Bu Saraçoğlu kabinesinin yıpranmışlığını ortaya koymasından dolayı değer bir uyarıydı (Burçak, 1979: 33). 19 Mayıs 1945 tarihinde Cumhurbaşkanı İnönü’nün “Memleketimizin siyasî idaresi Cumhuriyetle kurulan halk idaresinin her istikamette ilerlemeleri ve şartlarıyla gelişmeye devam edecektir. Harp zamanlarının ihtiyatlı tedbirlere lüzum gösteren darlıkları kalktıkça, memleketin siyaset ve fikir hayatında demokrasi prensipleri daha geniş ölçüde hüküm sürecektir.” şeklindeki konuşması çok partili yaşama geçileceğini belirten ilk işaret oldu (Nadi, 1964: 192). Bu beyan yıllardır parti içinde birikmiş muhalefetin ortaya çıkması için cesaretlendirici bir rol oynadı. 29 Mayıs 1945 tarihindeki bütçe görüşmeleri esnasında Mahmut Celal Bayar’ın hükümet bütçesini eleştirerek ret oyu vermesi parti içi muhalefetin ilk ihtiyatlı adımı oldu. CHP yönetimi ise halk arasındaki hoşnutsuzluğu azaltabilmek için 11 Haziran 1945 tarihleri arasında mecliste Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu’nu çıkardı ve 11

Haziran tarihini takip edecek pazar günlerinin her yıl kutlanması için “Toprak Bayramı” günü olduğunu duyurdu (Cumhuriyet, 12 Haziran 1945). Bu kanuna göre 5 bin dönüm arazi bir üst sınır olarak belirleniyor, bunun üzerinde toprağı olanların arazileri topraksız ya da yetersiz toprağına sahip olan köylülere dağıtılmak üzere kamulaştırılabiliyordu. Yapılacak kamulaştırmada arazilerin gerçek bedellerinden ziyade arazi vergisi üzerinden dolayısıyla daha düşük bedelle yapılması hedefleniyordu. Bu kanunun en çok tartışma yaratan 17. maddesine göre topraksız köylü kamulaştırma ile en az 50 dönümlük toprak sahibi olacak, büyük toprak sahiplerinin de 5 bin dönüm üzerindeki toprakları ellerinden alınabilecekti (İnce, 2009: 96).

Ancak mecliste bu kanun maddeleri görüşülürken parti içindeki ilk çatlak gün yüzüne çıkmış oldu. Aydın Milletvekili Adnan Menderes söz konusu kanun aleyhinde mecliste bir konuşma yaptı. Adnan Menderes gibi partinin büyük toprak sahibi olan milletvekillerinden Emin Sazak, Cavit Oral ve Damar Arıkoğılu da kanuna muhalefet edenler arasındaydı. Büyük toprak sahiplerinden olmayan Milletvekili Refik Koraltan ise özel mülkiyetin dokunulmazlığını ihlal ettiği iddiasıyla bu yasağı “Ali'nin malını Veli'ye vermek.” olarak niteleyerek eleştirmişti (Yüksel, 2018: 145). Bu isimlerden Emin Sazak toprağıın bölünmesinin ve küçülmesinin tarımda verimsizlik getireceğini, üretimin azalacağını ve birçok gelişmiş ülkede toprakları birleştirerek sanayileşmiş bir tarım politikasının uygulanmakta olduğu tezini savunmuştu (İnce, 2009: 71). Üstelik kırsal kesimde büyük güce sahip olan nüfuzlu eşraf bu kanunla yoksul köylünün elindeki topraklara devlet tarafından el konulacağı propagandası yaptı. Bu oylamaya Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü, Refik Koraltan, Emin Sazak ve Hikmet Bayur'un da aralarında bulunduğu 104 milletvekili katılmamış, 345 milletvekilinin oyuyla geçen yasa önemli sayılacak bir fireyle kabul edilmişti. Ankara'da bu kanunun yankıları devam ederken başka önemli bir gelişme daha yaşandı. Bir dönem başbakanlık yapmış olan İzmir Milletvekili Celal Bayar, bütçe komisyonu raportörlüğü yapmış olan Aydın Milletvekili Adnan Menderes, geçmişinde İstiklal Mahkemesi üyeliğı bulunan İçel Milletvekili Refik Koraltan ve Millî Eğitim Bakanlığı Müsteşarlığı yapmış olan Kars Milletvekili Fuat Köprülü'den oluşan dört isim 7 Haziran 1945'te “Dörtlü Takrir” adı verilen çıkışlarıyla yeni bir siyasal oluşumun ilk girişimini başlattı. Dörtlü Takriri verenler somut olarak parti tüzüğünde, basın kanununda değişiklikler yapılmasını, gazetelerin kapatılma yetkisinin hükümetten alınarak mahkemelere verilmesini, çok partili yaşama geçilmesini, anayasadaki hürriyetlerin tanınmasını, hükümetin meclis tarafından denetiminin sağlanmasını talep ediyorlardı (Uran, 1959: 434).

4. Toleransın Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Boyutları

Ancak dört milletvekilinin vermiş olduğu takrir reddedildi. Adnan Menderes'in İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin TBMM tarafından onaylanması üzerine verdiği demeç muhalefetin sürdürüleceğini gösteriyordu. Dörtlü Takrir'i verenlerden Menderes ve Köprülü'nün basın yoluyla eleştirilerini sürdürmeleri üzerine 21 Eylül 1945 tarihinde partiden ihraç edildiler (Cumhuriyet, 22 Eylül 1945). Bu ihraçlar üzerine Celal Bayar CHP üyeliğini sürdürürken milletvekilliğinden istifa ediyordu. 1 Kasım 1945'te İsmet İnönü mecliste yaptığı konuşmada çok partili yaşama geçişi cesaretlendirici bir konuşma yaptı:

“Bizim tek eksğimiz hükümet partisinin karşısında bir parti bulunmamasıdır. Bu yolda memlekette geçmiş tecrübeler vardır. Hatta iktidarda bulunanlar teşvik olunarak teşebbüse girişilmiştir. İki defa memlekette çıkan tepkiler karşısında teşebbüsün muvaffak olmaması bir talihsizliktir. Fakat memleketlerin ihtiyaçları sevkiyle hürriyet ve demokrasi havasının tabii işlemesi sayesinde başka siyasi partilerin de kurulması mümkün olacaktır.” (Timur, 2003: 19)

27 Kasım 1945'te bu sefer Refik Koraltan partiden ihraç edilince, 3 Aralık 1945 tarihinde Celal Bayar parti üyeliğinden de istifasını verdi (Cumhuriyet, 4 Aralık 1945). 22 Aralık 1945'te ise

muhalefet oluşumunun içinde olan Antalya Milletvekili Cemal Tunca istifa etti (Erer, 1965: 77). Adı geçenler içerisinde Adnan Menderes Batı Anadolu'da geniş arazileri olan bir büyük çiftlik sahibiyken, Celal Bayar İttihat Terakki'nin eski önde gelen etkili adamlarındandı. İş Bankası'nın kurucusu, İktisat Vekâlet'inin başkanı ve Atatürk'ün cumhurbaşkanı olduğu dönemde başbakanlık yapmış, Ankara'nın önde gelen siyasî şahsiyetlerinden biriydi. Atatürk'ün İnönü'yle arasının açıldığı bir dönemde başbakanlık yapan Bayar, şüphesiz ki bu dört isimden en etkili olanıydı. Bu siyasal hareketin çıktığı dönemde 23 yıllık CHP iktidarının yıpranmış olması ve uygun uluslararası koşullar DP'nin yükselişini hızlandırmıştır. Üstelik İsmet İnönü de Bayar ve arkadaşlarının bir muhalefet partisini kurmalarını teşvik edici davranıyordu. Bundaki en önemli sebeplerinden birisi CHP içerisinde bulunmuş, partiyi ve devlet işleyişini bilen kadrolardan kurulu bir partinin çok partili yaşama daha sancısız bir geçişi mümkün kılacağını düşünmesiydi. İnönü'nün Bayar ile bu süreçte gerçekleştirdiği çeşitli diyalogları bu kaniyi destekler niteliktedir:

“Dörtlü takriri verdiler. Ben kendilerini teşvik ettim. İstiyordum ki, parti teşkil etsinler. Yalnız iki şey sordum: Mektep seferberliği ve halkın bu işe yardımı bir siyaset özü olarak işliyor. Buna karşı çıkacak mısınız? Bu suale cevabı (Celal Bayar'ın cevabı): Hayır... Oldu. Bilakis buna devam edeceğiz. İkinci soru şuydu: Dinle oynayacak mısınız? Dini siyasete alet edecek misiniz? Hayır, layiklik [laiklik] dinsizlik değildir” (Kemal, 1980: 96)

Bu süreçte 1945 yılının temmuz ayında Millî Kalkınma Partisi (MKP), İş Adamı Nuri Demirağ, Türkçülük düşüncesiyle öne çıkmış bir isim olan Cevat Rifat Atilhan ve ilk meclisin muhalif simalarından Hüseyin Avni Ulaş tarafından kuruldu. (Demirel, 2023: 311) MKP örgütlenmeye başlamasına rağmen yeterli halk desteğini bulamamıştı. Nuri Demirağ halk arasında sevilen bir isimdi. 1930'larda demiryolu müteahhitiği yaparak Türkiye'nin en zengin iş adamı olmuş, ancak kurmak istediği uçak fabrikası meselesinde İnönü'yle arası açılmıştı. Demirağ da siyasetle bir şeyleri değiştirebileceğini düşündüğü için bu süreçte ilk siyasi parti olan MKP'yi kurmuştu. Ancak Demirağ'ın partisi içinde askeri sivil bürokrasi ve siyasi kadrolar içerisinde yer alan etkili isimler yoktu. Bu nedenle parti halk arasında ciddi bir alternatif olarak algılanmadı (Goloğlu, 1982: 402). Bu dönemde bir iş adamının değil de Ankara ve bürokrasi geleneği içerisinde etkin olan Bayar önderliğindeki bu grubun başarılı olması tesadüf değildi. Bayar'ın eski sıfatları ve Menderes'in konumu iş çevreleri, tüccarlar ve nüfuzlu eşrafın daha sonraki süreçte bu harekete dahil olmalarında önemli rol oynadı.

Millî Şef yönetimine muhalefet tek başına DP'nin eseri değildi. Tan gazetesi olayının gerçekleştiği tarihte DP kurulmamıştı bile. CHP'den kopan Dörtlü Takriri imza atanların bir muhalif oluşum içerisinde oldukları biliniyordu. İsmet İnönü'nün bu dönemde asıl çekindiği isim emekliye sevk edilen Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'tı. Fevzi Çakmak'ın tasfiyesi İkinci Dünya Savaşı sırasında devlet içinde ortaya çıkan bir anlaşmazlığın doğal bir sonucuydu. Hükümet, Hariciye ve Cumhurbaşkanlığı ihtiyatlı bir İngiliz siyaseti izlerken, ordunun azımsanmayacak bir kısmı ise Alman yanlısıydı. Fevzi Çakmak bir politikacı olmamakla birlikte gerek ordu içerisinde gerekse de halk arasında tutulan bir şahsiyetti. Çakmak'ın yanı sıra Atatürk döneminin ünlü Hariciye Vekili Tefik Rüştu Aras da Atatürk'ün vefatından sonra İsmet İnönü ile karşı karşıya gelmiş, İnönü'nün cumhurbaşkanı olmasından sonra görevinden ayrılmak durumunda kalmıştı. Aras'ın bir diğer özelliği de SSCB ile dengeli bir ilişkiyi savunması ve bu nedenle İkinci Dünya Savaşı yılları sırasında Şükrü Saraçoğlu, Numan Menemencioğlu ve Selim Sarper'in anti-Sovyet tutumunu eleştirmesiydi. Üstelik bu fikirlerini Zekeriya ve Sabiha Sertel'in çıkarmakta oldukları Tan gazetesinde dile getirmekten de çekinmiyordu. Tan gazetesinin dışında liberal görüşleriyle tanınan Ahmet Ali Yalman'ın çıkardığı Vatan, hükümet politikalarını eleştirdiği için tek parti döneminin şimşeklerini üzerine çeken diğer bir gazeteydi (Gürkan, 1998: 62-63). Daha DP kurulmadan önce Serteller, Celal Bayar, Adnan Menderes, Tefik Rüştu Aras ve Cami Baykurt'un birlikte tek partiye karşı bir cephe oluşturmaya çalıştıkları, değişik siyasal eğilimlere sahip

olsalar da ortak paydalarının Millî Şef'in kurduğu düzene karşı çıkmak olan bu cephenin içinde kimi üniversite hocalarının ve aydınların da yer aldığı biliniyordu (Sertel, 1987: 298). Tan gazetesi bu muhalif cephenin sözcüsü durumundaydı. Siyasî canlanmaya paralel olarak liberal eğilimli Vatan gazetesi ile sol eğilimli Tan gazeteleri ortak bir muhalefet cephesi kurarak mevcut hükümete karşı iç ve dış politik alanda eleştirilerini artırdılar. Bundan rahatsız olan iktidar çevresinin teşvikiyle 4 Aralık 1945 yılında yapılan nümayişle Tan matbaası, La Turquie, Yeni Dünya ve Görüşler dergileri ile Berrak ve ABC Kitapevleri göstericiler tarafından tahrip edildi. Tan gazetesine yönelen saldırının asıl hedefi muhalefete bir gözdağı vermektir. Saldırının fitilini ateşleyen hükümete yakınlığıyla bilinen Tanin gazetesinin başyazarı Hüseyin Cahit Yalçın'ın (3 Aralık 1945) "Kalkın Ey Ehli Vatan! Bir Vatan Cephesine Lüzum Vardır" adlı manşet yazısı "Tan" gazetesini hedef gösteriyordu:

"Mücadele başlıyor ve başlamak lazım. Çünkü en azgın ve insafsız bir propagandanın, Türk vatandaşlarının ruhuna her gün en yıkıcı, yeis verici, ümit kırıcı bir propaganda zehrini dökmesine müsaade edemeyiz. Bir vatan sahibi olmak, bu vatanın içinde hür ve müstakil yaşamak isteyen her Türk bu propagandaya karşı koymaya mecburdur."

Ertesi gün İstanbul Üniversitesi'nin önünde toplanan binlerce kişilik grubun başını iktidarın öğrenci gençlik örgütlenmesi çekiyordu. Görüşler dergisi ve Tan gazetesi aleyhine toplanan kalabalık Çağaloğlu'na doğru yürüyüş yaparak kısa bir süre sonra gazetenin basıldığı matbaayı tahrip etmişlerdi. Sertel çiftini gazete binasında bulamayan grup matbaa işçilerini tartaklamış; kırılan matbaa makinelerinin üzerinde gösterilerini tamamlamışlardı (Berkes, 1997: 355).

Tan gazetesi baskınından sonra gelişen süreçte CHP'den ayrılan veya ihraç edilen muhalifler parti kurmak için girişimlerini hızlandırmıştı. 7 Ocak 1946'da DP resmi olarak kuruldu. Daha kuruluşun ilk gününde gazetecilerin partinin kurucularından Celal Bayar'a sorduğu bir soru daha sonra da uzun süre sorulmaya devam edecekti:

"SUAL: Serbest fırka hikâyesi henüz hatırlarda olduğuna göre Demokrat Parti'nin de bir danışıklı dövüş mahsulü bulunmadığını temin edebilir misiniz?"

CEVAB: Serbest fırka dahi bir muvazaa partisi değildi. Muvazaa hafifliktir. Ne bunu teklif edecek, ne de bu teklifi kabul edecek kimseler olmadığı gibi memleketin muvazaalı işlere de tahammülü yoktur." (Cumhuriyet, 8 Ocak 1946)

Bayar ise beklendiği gibi başkanlığa seçildi (Cumhuriyet, 9 Ocak 1946). Yeni muhalefet partisinin kuruluşu münasebetiyle parti genel merkezinde dört kurucu üye basın toplantısı düzenlemiş ve Celal Bayar devlet ve halk katında gelebilecek soru işaretlerini kaldırmaya dönük şu demeci vermişti:

"Şimdiye kadar CHP, karşısında kurulmuş bulunan muhalif partiler yukarıdan aşağıya doğru kurulmuştur. Biz bunların hilâfına Demokrat Parti'yi aşağıdan yukarıya doğru kurmak istiyoruz. Niyet ve gayemiz tamamiyle [tamamıyla] halka dayanmak, bütün kudret ve kuvvetimizi halk sevgisinden almaktır. Prensiplerimizle Anayasa arasında hiçbir ahenksizlik yoktur. Anayasanın bütün hükümlerine inanmışızdır. Anayasa Kemalizmin tam bir ifadesi, onun kemale gelmiş hâlidir. Anayasamızda geniş bir demokrasi ruhu vardır. Serbest fırka dolayısıyla zihinlerde bazı tereddütler olduğunu biliyoruz, Memleket hesabına büyük bir dâvaya atıldık. Türk Milletine ve onun şerefli tarihine karşı ayrı bir mesuliyet altına girdik. Memlekette millî irâde ve millî hâkimiyetin tecellisi için çalışacağız. Atatürk de, memlekette bir ikinci partinin kurulması lüzumuna kani idi. Serbest Fırka bu niyetle kuruldu. Fakat neticesi malûm. Yalnız Serbest Fırka tecrübesine girişenler, bugünkü teşebbüse girişenler kadar tecrübeli değillerdi. O zamanlardan bugüne kadar farklar büyüktür. Millet de tecrübe sahibi olmuştur. Memleket siyasî olgunluğuna erişmiş Atatürk inkılâpları tamamiyle [tamamıyla] yerleşmiştir. (...) Bütün gayemiz ve tek emelimiz, idealimize, halkın huzurunu bozmadan ulaşmaktır." (Erer, 1965: 78-79)

Kurulduktan kısa bir süre sonra Refik Şevket İnce, Ekrem Hayri Üstündağ ve Emin Sazak gibi Dörtlülük Takrir olayının dışında kalmış muhalif milletvekilleri de partiye katıldı. Ayrıca Yusuf Kemal Tengirşek (Dışişleri Eski Bakanı), Fevzi Lütfü Karaosmanoğlu, Zühtü Velibeşe gibi bürokrasi ve siyasetin önemli isimlerinin de katılımıyla DP'nin kısa sürede güçlendiği görülüyordu. DP siyasî liberalleşme ile iktisadi alanda serbest piyasa anlayışına dayalı bir program üzerinden kitlelere seslenecekti.

5. 1946 Genel Seçimi ve Sonrası

CHP, daha yeni kurulmuş bulunan ve yurt sathında il ve ilçe örgütlülüğünü henüz tamamlayamamış bulunan DP'yi hazırlıksız yakalamak için birtakım hamleler yaptı. CHP normalde 1946 yılının Ekim ayında yapılması gereken belediye başkanlığı seçimlerini erkene alarak bu kararı 26 Nisan 1946 tarihinde duyurdu (Cumhuriyet, 27 Nisan 1946). 30 Nisan günü TBMM'den bir yasa çıkarılarak 1 Mayıs'ta yani bir gün sonra belediye seçimlerinin yapılacağı kararı alındı. Bu kadar kısa bir süre içinde seçim hazırlığı yapması mümkün olmayan DP, bu seçime giremedi (Erer, 1965: 85). CHP, MKP'den daha ciddi bir rakiple karşı karşıyaydı. Bu nedenle Tek Parti Dönemi'nin alışkanlıklarını birdenbire bir kenara atmak kolay olmasa da CHP kendini çok partili sisteme ve yeni koşullara uyarlamaya başladı. 10 Mayıs 1946 tarihinde CHP Olağanüstü Kurultayı'nda alınan kararlar bu niteliktedir: İki dereceli seçim sisteminin yerine tek dereceli seçim sistemi kabul edildi. Bu karar çok partili yaşama geçişte çok önemli bir adımdı. O güne kadar yapılan seçimler iki dereceli seçimlerdi. Seçimlerin her iki aşamasında da çoğunluk sistemi uygulanıyordu. İki dereceli seçim sistemine göre seçme ehliyetine sahip olan vatandaşlar (Müntehibi Evvel) sandığa giderek oy kullanır ve kendi bölgelerinden bir adayı meclisteki milletvekillerini seçmek üzere belirlerlerdi. Seçilmiş bu kişiler de (Müntehibi Sâni) ilçe merkezlerinde bir araya gelerek meclise girecek milletvekillerini seçerlerdi (Tuncer & Danacı, 2003: 4). Yani halk kitleleri meclise gidecek milletvekillerini doğrudan seçemez onun yerine milletvekillilerini seçecek kişileri seçerek vekâlet vermiş olurlardı. Yapılan değişiklikle doğrudan tek dereceli seçim sistemine geçiliyor seçmenler doğrudan milletvekillerini seçebiliyordu artık. İnönü'ye atfedilen "Değişmez Genel Başkan" ve "Millî Şef" tanımlarının artık kullanılmaması kararı veriliyor, sınıf esasına göre siyasi parti ve derneklerin kurulması yasağı kaldırılıyordu. Sendikaların kurulmasını zorlaştıran kanun maddeleri değiştiriliyor, parti içindeki müstakil grubun artık muhalif partilerin kurulmasıyla gereksizleştiği gerekçesiyle kaldırılması ve yeni bir genel seçimin yapılmasına karar veriliyordu (Koçak, 2007: 181-182). CHP, Olağanüstü Kurultayı'nda aldığı kararlar doğrultusunda yeni bir seçim kanunu tasarisını görüşmek üzere 31 Mayıs 1946 tarihinde TBMM'de teklif veriyordu. Tek dereceli seçim sisteminin getirilmesi gibi olumlu değişikliklere rağmen daha sonra seçimlerin çokça tartışılmasına yol açan gizli oy açık tasnif usulünün olmaması ciddi bir eksikti. Ayrıca baskın bir seçimi daha kolay yapabilmek adına seçim tarihinin ilan edilmesi yetkisi İçişleri Bakanı'nın emrine verildi. Sonuçta İçişleri Bakanı Hilmi Uran 3 Temmuz 1946 tarihinde bir tebliğ yayınlayarak 17 gün sonra seçimlerin yapılacağını kamuoyuna duyurdu (Erer, 1965: 94).

21 Temmuz 1946'da yapılan genel seçimlerdeki ciddi usulsüzlükler DP'nin tepkisine neden olmuştu. Özellikle İstanbul, İzmir, Aydın, Manisa, Konya gibi birçok şehirde oy sayımı sırasında ciddi tartışmalar çıkmıştı. DP'liler "seçim mazbatalarının değiştirildiğini" ileri sürerek protesto gerçekleştirmeye başladı (Cumhuriyet, 23 Temmuz 1946). Seçim sonucunda CHP 396, DP 62, müstakiller ise 7 milletvekili çıkardı (Karayavuz, 2020: 10). İzmir'de 30 bin kişinin katıldığı bir miting yapılmış ve seçim hilelerine ve usulsüzlüklerine karşı ses yükseltilmişti (Cumhuriyet, 26 Temmuz 1946). İzmir'den sonra bu sefer Bursa'da 20 bin kişilik bir miting gerçekleşmiş, bunu Ankara, Adana ve Balıkesir'de yapılacak başka protestoların yapılacağı duyurulmuştu (Cumhuriyet, 28 Temmuz 1946). Bu protestolar nedeniyle belli vilayetlerde sıkıyönetim tedbirleri alındı. Gizli oy, açık tasnif ilkesi uygulanmadığı için şaibe iddialarının muhalefet partisi tarafından dile getirildiği seçimlerin ardından tartışmalar sürdü. Muhalefet mecliste iktidarın meşruiyetine dönük bir tavır aldı. O yıllarda cumhurbaşkanı meclise girdiğinde milletvekilleri tarafından alkışlanma teamülü olmasına rağmen DP'liler İnönü'nün meclise girişi esnasında sıralarında oturarak kendisini alkışlamamışlardı (Başgil, 1966: 59). Seçimi kazanan bazı DP milletvekillerinin mazbatalarının verilmesinde çeşitli zorluklar yaratıldı. Seçimden sonra Şükrü Saraçoğlu Hükümeti'nin yerine muhalefete karşı sertlik yanlısı politikalarıyla bilinen Recep Peker'e yeni hükümeti kurma yetkisinin verilmesi iktidar ve muhalefet arasındaki ilişkileri daha

da gerginleştirdi. DP faaliyetleri esnasında devlet bürokrasisinin taraflı ve baskıcı uygulamalarıyla karşı karşıya kalıyordu. Örneğin, Giresun vilayetinde Bayar ve Menderes'in bulunduğu DP'li idarecilerin limana yanaşmasına önce izin vermemişler, ardından da konuşma yapılacak salonun elektriğini kesmişlerdi (Pamukoğlu, 1961: 32). Bu örnek ve daha ağırları birçok bölgede yaşanıyor ve devlet görevlilerinin partizan tutumu DP'liler için büyük zorluklar yaratıyordu. Bunun üzerine DP, Hürriyet Misakı'nı yayımladı. Bu bildiriye DP milletvekilleri, vatandaşların hürriyetlerini güvence altına alacak bir anayasanın hazırlanması, yasalarda bulunan anayasaya aykırı anti demokratik hükümlerin kaldırılması, yeni bir seçim yasaının çıkarılması, cumhurbaşkanlığı ile parti başkanlığı görevlerinin ayrılması ve muhalefet üzerinde baskı kuran kanun maddelerinin değiştirilmesini talep ediyordu. Bu taleplerin gerçekleşmemesi durumunda TBMM'yi terk edeceklerini duyuruyorlardı (Eroğul, 1998: 50).

Hürriyet Misakı sonrasında Cumhurbaşkanı İnönü, iktidar ve muhalefet arasında gerginleşen ilişkileri yumuşatmak ve siyasi ilişkileri sağlıklı bir zemine oturtabilmek için iki taraf arasında hakem rolünü oynadı. 1947 yılının Haziran ayında İsmet İnönü ve Celal Bayar arasında bir dizi görüşme gerçekleşti. Bu görüşmelerde iki tarafın da rahatsızlık yaratan konularda görüş alışverişinde bulduklarını görüyoruz. Bayar görüşmelerde partisine uygulanan yasak ve baskılardan şikâyetçi olurken, İnönü (2020: 338) ise muhalefet partisinin "Üç aya, altı aya kadar iktidara geleceğiz. Nasıl geleceğiz, geldiğimiz zaman görürsünüz." gibi söylemlerini bir ihtilâl metodu ve bir tür hükümet darbesi olarak gördüğü için duyduğu rahatsızlığı açıklıyordu. İnönü (2020: 340), bu görüşmelerin birinde, sonradan 12 Temmuz Beyannamesi olarak anılacak mutabakatın ön uzlaşmasını sağlıyordu:

"Siz baskıdan şikâyetçisiniz. Yani çalışma emniyeti istiyorsunuz. Hükümet sizin ihtilâl metotları takip ettiğinizi ileri sürüyor. İlk işimiz, bu iki nokta üzerinde arada bir emniyet kurulmasıdır. Gerisi kolaydır. Şimdi bu tatilde bu mevzularda herkes kendine düşeni fiilen yaptığı nispette vaziyet terakki edecektir. Bir defa emniyet teessüs ederse ben de önümüzdeki fırsatlarda daha açık konuşurum."

1947 yılında yayımlanan 12 Temmuz Beyannamesi'yle muhalefetin varlığı meşru kabul ediliyor, devlet yönetiminin siyasi partiler arasında tarafsız kalması ilkesi de ilan edilmiş olunuyordu. Beynamede İnönü yazılı olarak söz vererek kendini bağlıyor ve iktidar ve muhalefet arasında yeni bir sayfa açıyordu:

"Gelecek için tedbirler, benim kabul ettiğim gibi, şu noktadan hareket etmekle bulunabilir. Benim, bu son dinlediğim karşılıklı şikâyetler içinde mübalâğa payı ne olursa olsun, hakikat payı da vardır. İhtilâlcî bir teşekkül değil, bir kanuni siyasi partinin metotları ile çalışan muhalif partinin, iktidar partisi şartları içinde çalışmasını temin etmek lazımdır. Bu zeminde ben, Devlet Reisi olarak, kendimi her iki partiye karşı müsavi derecede vazifeli görürüm (...) Sorumlu Hükümetin huzur ve asayiş vazifesi münakaşa götürmez. Fakat meşru ve kanuni siyasi partilere karşı tarafsız, eşit muamele mecburiyeti, siyasi hayat emniyetinin temel şartıdır." (Cumhuriyet, 12 Temmuz 1947)

12 Temmuz Beyannamesi'nin ilan edilmesinin ardından Başbakan Recep Peker "sihhî sebepler" ileri sürerek istifa edince yerine daha ılımlı görüşleriyle bilinen Hasan Saka'nın başbakanlığında 9 Eylül 1947'de yeni bir hükümet kuruldu. Bu haber İzmir DP teşkilatı tarafından haber alındığında "fasılasız 10 dakika" boyunca alkışlanıyordu (Cumhuriyet, 10 Eylül 1947). Yeni hükümet 12 Temmuz Beyannamesi'nin ruhu istikametinde hareket ederek muhalefetin yıllardır şikâyet ettiği İstanbul'daki ve 5 ildeki sıkıyönetim uygulamasını CHP meclis grubundaki Rasih Kaplan, Naşit Fırat gibi müfrit milletvekillerinin itirazına rağmen kaldırmıştı (Cumhuriyet, 10 Aralık 1947). CHP ve DP arasında bir mutabakatın sağlanması DP'nin içinde ise bir çalkantıya neden oldu.

Oysa bu çalkantı daha partinin kuruluşundan itibaren vardı. Parti içinde mutediller yani ılımlılar ve müfritler yani aşırıları ayrımı ortaya çıkmıştı. Daha sonra ayrılarak Millet Partisi'ni kuracak olan müfritler DP içinde siyasete devam ettikleri süreçte "Müfrit Demokrat Muhafazakârlar"

olarak tanınmışlardı (Başgil, 1966: 62). Bu grubun parti yönetimiyle arasında anlaşmazlık iki konuda çıkmıştı: Birincisi partinin Genel İdare Kurulu ve yönetiminde Dörtlü Takrir'i veren eski CHP'lilerden oluşan grup bu hassas süreci yönetmek için bütün ipleri ellerinde tutmak istiyor buna mukabil CHP okulunun dışından yetişmiş hırslı bir kadro, parti yönetiminde etkili yerlerde bulunmak istiyordu. İkincisi ise bir kısmı daha sağ ve daha muhafazakâr bir söyleme sahip olan Kenan Öner, Osman Bölükbaşı, Ahmet Oğuz, Sadık Aldoğan, Mustafa Kentli, Osman Nuri Koni, Emin Sazak, Ahmet Tahtakılıç gibi isimlerin oluşturduğu müfritler Genel Başkan Celal Bayar ve parti yönetiminin izlediği muhalefeti yeterli bulmuyor daha sert ve aktif bir muhalefetin yürütülmesi gerektiğini savunuyorlardı. Özellikle 1946 seçimleri üzerindeki tartışmadan dolayı müfritler sine-i millet yani meclisten çekilme de dâhil olmak üzere daha sert muhalefet stratejilerini savunuyorlardı. Partinin dört kurucu çevresinde toplanan mutediller olarak bilinen ana gövde temkinli bir siyasetten yanaydı. Yılların devlet tecrübesiyle hareket eden Celal Bayar devlet bürokrasisi ve askeri ürkütmeden yumuşak bir geçiş yapılması gerektiğini düşünüyordu. Bu yüzden tek parti rejimine yönelik birikmiş öfkelerle siyaset yapmaktansa gerçekçi bir strateji izlenmesi taraftarıydı. Müfritler ise İnönü'ye karşı kişisel kızgınlığıyla siyasete atılmış olan ve halk arasında ciddi bir itibarı olan Mareşal Fevzi Çakmak'ı da etkileyerek yanlarına çekmiş bulunuyorlardı. Grubun içinde parti tabanında da etkisi olan İstanbul İl Başkanı Kenan Öner de bulunuyordu. Kenan Öner'in istifası parti içinde bir sarsıntı yaşatsa da parti tabanının büyük çoğunluğu Bayar etrafında yoluna devam edeceklerdi. Bu grup 20 Temmuz 1948'de istifa ederek Millet Partisi (MP)'ni kurmuşlardı. MP mensupları iki sene süresince DP'yi bir muvazaa partisi, 12 Temmuz Beyannamesini ise "bir muvazaa vesikası" yani bu iddianın delili olarak kamuoyuna yansıtıyorlardı (Ağaoğlu, 1992: 207). DP Genel Başkanı Celal Bayar (1951: 241) parti içinden kopan ve ağır eleştirilerde bulunan eski yol arkadaşlarını 26 Şubat 1948 tarihinde şu şekilde eleştirecekti:

"Bunlar 12 Temmuz beyannamesini, partimizi sarsmak, parçalamak ve yıkmak için bir silâh gibi kullanmak istemektedirler."

1948 yılında iktidar ile muhalefet arasındaki en önemli tartışmalar seçim güvenliğine ilişkindi. 1946 seçimindeki şaibenin tekrar yaşanmaması ve seçilmiş milletvekillerinin mazbatalarının verilmesinde sorun yaşamamak için DP, seçim mazbatalarının Meclis tarafından değil hâkimler tarafından incelenmesi gerekliliğini yani adli teminat şartı getirilmesini savunuyordu. Bu yıl içinde atılan adımlardan biri de demiryollarında vatandaşların sık sık şikâyetlerine neden olan milletvekillerine özel kompartımanların; kaldırılmasıydı (Yalman, 1970: 154). Bu sembolik adım rekabetçi bir siyasal ortamın sonuçlarından sadece biriydi. 1949 yılında Hasan Saka hükümeti çekilerek yerine Şemsettin Günaltay hükümeti kuruldu. Muhalefete karşı ılımlı politikaları devam ettiren Günaltay hükümeti döneminde muhalefetin sık sık eleştirisine muhatap olan İstiklâl Mahkemeleri 1949 yılında kaldırıldı. Ancak Günaltay hükümetinin çok partili sisteme geçişte attığı en önemli adım muhalefetin 1 yıldır gündeme getirdiği seçim kanunu meselesini ele alması ve seçim kanununu 1950 yılının şubat ayında DP'nin de kabul edeceği şekilde çıkarması olmuştu (Akşam, 17 Şubat 1950). Bu yeni seçim kanununda en önemli değişiklik muhalefetin ısrarla istediği adli kontrol sisteminin getirilmesiydi. Yine bu kanuna göre, Ankara'da seçimleri düzenlemekle tam yetkili olan Yüksek Seçim Mahkemesi kurulacak seçim mazbataları ve seçim sonuçlarına ilişkin şikâyetleri bu kurum karara bağlayacaktı. Oylar açık olarak sayılacak ve sonuç sandık başında bulunan temsilcilere duyurulacaktı (Demir, 2010: 198-199). Ayrıca Şemsettin Günaltay ve partinin hukukçu kurmaylarından Nihat Erim seçim sistemleri üzerine yaptıkları araştırmaların neticesinde iktidar partisine avantaj sağlayacağı düşüncesiyle çoğunluk seçim sistemini benimseyerek yasalastırılmasını sağladı.

Muhalefet partisi DP'nin din istismarıyla halktan güç aldığını ileri süren CHP, buna karşı çareler arıyordu. arayışındaydı. 1948 yılından itibaren iktidar partisi İsmail Hüsrev Tökin'in önerisiyle "düşmanı aynı silahla vurmaktan başka bir çare yok" düsturuyla hareket etmeye başladı (Oğuz, 2000: 158). 1946'dan beri bunu bazı işaretleri görülmeye başlanmıştı. Eğitim reformu politikalarının ve Köy Enstitüleri projesinin yürütücüsü Hasan Ali Yücel'in görevden alınıp yerine Köy Enstitüleri'ne karşı çıkan görüşleriyle bilinen Reşat Şemsettin Sirer'in Millî Eğitim Bakanı yapılması bu konuda atılan ilk adımdı. Şemsettin Günaltay döneminde halk desteği sağlayabilmek umuduyla tek parti döneminin bazı uygulamalarında hızlı değişimler yapıldı. 5424 sayılı kanunda değişiklik yapılarak İlahiyat Fakültelerinin kurulabilmesinin önü açıldı. Yine haç görevini yapacak olanlara döviz tahsisi yapılması ve ilkokullarda dini eğitim verilmeye başlanması Günaltay hükümetinin attığı adımlar arasındadır. 1950 yılında seçimden iki ay önce CHP tekke ve türbelerin kapatılmasına ait kanunu yürürlükten kaldırıyordu. Ancak bu girişimler tam tersine muhalefet partisinin hanesine yazıldı. Dönemin tanıklarından gazeteci Bedii Faik (2001: 57) durumu şöyle ifade eder:

"Zira halk yığınları tekkelerin açılması kararının DP muhalefeti sayesinde olduğu inancındadır. Nasıl ki, imam-hatip kurslarını ve kisve rahatlığını da götürüp DP'nin puan hanesine çoktan kaydetmiştir bile..."

1945-1950 yılları arasında aralarında DP ve MKP'nin de bulunduğu 23 parti kurulmuş, bu ufak partilerden sosyalist nitelikli olanların bir kısmı kapatılmış bir kısmı da önemli bir siyasî varlık gösterememişti. DP ise siyasi yaşamda kalıcı olacağını kısa sürede kanıtlamıştı.

6. Beyaz İhtilal ve Karşı Devrim Tezleri Perspektifinden Çok Partili Yaşama Geçiş

Türkiye'nin kolektif hafızasında çok partili hayata geçiş süreci, özellikle merkez sağ ve merkez sol siyasi kimliklerin inşa edilmesinden bu yana temel ideolojik kutuplaşma eksenlerinden birini teşkil etmektedir. Çok partili hayata geçiş sürecini sorunsallaştıran ideolojik temelli iki ana perspektif bulunmaktadır: "Karşı devrim" ve "beyaz ihtilâl" tezleri.

Karşı devrim tezini savunanlara göre, Atatürk devrimleri henüz tam anlamıyla kurumsallaşmadan ve İkinci Dünya Savaşı'nın olumsuz iktisadî etkileri bertaraf edilmeden çok partili hayata geçilmesi, bir karşı restorasyon sürecini tetiklemiştir:

"1945-1950 Atatürk ilke ve devrimlerine, onun ülkemiz için öngördüğü amaçlara karşı girişilen karşıdevrimin ilk aşamasıdır. Gerisini DP getirecektir." (Yetkin, 2014: 603)

Söz konusu görüş taraftarlarınca, çok partili hayata geçişin bir "oy avcılığı" dönemini başlattığı, irticai faaliyetlerin zemin bulmasına yol açtığı ve "devrimlerden daha çok ödün" verilmesiyle sonuçlandığı ileri sürülmektedir (Yetkin, 2014: 293). Karşı devrim tezi bağlamında, kapatılan türbelerin yeniden açılması ve İlahiyat Fakültesi'nin kurulması gibi adımlar, laiklik ilkesini zedeleyen girişimler olarak telakki edilmektedir. Öte yandan DP'nin doğrudan laiklik ilkesine karşıt olduğunu öne sürmekten ziyade, çok partili süreçte laiklik uygulamasının yorumlanış biçiminde bir değişiklik yaşandığını belirtmek daha isabetli bir yaklaşım olacaktır. Erken Cumhuriyet dönemindeki "Jakoben laisizm" tatbikatı, laikliğin devlet müdahaleciliğini esas alan daha radikal bir yorumu niteliğindedir (Narlı, 1994: 27). Bu modelde, devletin denetleyici rolünün ön planda olduğu ve dinî alanın mümkün merteye kamusal sahanın dışına itildiği bir yaklaşım söz konusudur. DP döneminde ise laiklik ilkesi muhafaza edilmekle birlikte; dinin kamusal görünürlüğünü artıran ve laikliği daha ziyade din ve vicdan hürriyeti ekseninde tanımlayan bir anlayış hâkim kılınmıştır.

Bu noktada gözden kaçırılmaması gereken temel husus, çok partili hayata geçişle birlikte rekabetçi bir siyasal sistemin inşa edilmesiydi. Değişen konjonktür çerçevesinde, mevcut sistemin statükosunu koruyamayacağı aşîkardı. Buna karşın, Batı Avrupa ile kıyaslandığında sekülerleşme süreci henüz yeni olan bir ülkede, popülist siyasi anlayış söz konusu kazanımları aşındırma eğilimi taşımaktaydı. Tek parti döneminin rekabetçi olmayan yapısı nedeniyle,

milletvekillerinin seçtikleri seçim bölgeleriyle olan bağları — bazı istisnalar dışında — zayıftı. Uygulamada bir milletvekilinin seçilmesiyle bir valinin o ile atanması arasında pek bir fark yoktu. Ancak bu süreç, çok partili yaşama geçişle birlikte köklü bir dönüşüme uğramıştır. Nihayetinde, DP'nin özellikle taşra kökenli milletvekillerinin daha tutucu dünya görüşü, yerleşik laiklik algısında önemli bir dönüşüme yol açmıştır. Özellikle DP'nin “ocak-bucak” örgütlenmesi çok partili yaşamda taşralı tutuculuğun giderek daha fazla egemen olmasına yol açmıştır. Seküler geleneği Avrupa'ya kıyasla çok güçlü olmayan Türkiye'de tek parti yönetimi, laiklik karşıtı güçleri bastırması olsa da bu odakların toplumsal tabandaki nüfuzunu tamamen tasfiye edememiştir. Tek parti rejiminin laiklik uygulamaları eğitimli kentli sınıflar nezdinde karşılık bulsa da kırsal kesimde beklenen toplumsal dönüşümü sınırlı ölçüde gerçekleştirebilmiştir. Hukuk ve eğitim alanı bu ilkeye göre düzenlense de rekabetçi bir siyasal sistemin ortaya çıkışıyla birlikte laikliğin eskisi gibi uygulanamayacağı belirginleşmiştir. 1946-1950 dönemindeki siyasi gelişmeler bu eğilimin ilk emarelerini ortaya koymuştur. DP'nin giderek güçlenmesi bu süreci daha da hızlandırmıştır.

Türk siyasî tarihinde bir dönüm noktası olarak 14 Mayıs 1950 seçimleri, oldukça yüksek bir sembolik değere sahiptir. Özellikle merkez sağ literatürde bu değişim, sıklıkla “beyaz ihtilâl” kavramı ile kavramsallaştırılmıştır. DP taraftarlarınca benimsenen bu kavramın, 14 Mayıs seçimlerini betimlerken romantik ve coşkulu bir retorik eşliğinde kullanıldığı görülmektedir (Omay, 1950; Ersen, 1953). Söz konusu kavram “46 Ruh” ile birlikte tek parti yönetiminden herhangi bir çatışma, iç savaş veya şiddet yaşanmaksızın, yalnızca sandık yoluyla gerçekleşen iktidar değişimini nitelikleme amacıyla kullanılmaktadır. Sağ ve muhafazakâr gelenekte ihtilâl olgusu, düzen karşıtı radikal çağrışımları nedeniyle mesafeli yaklaşılacak bir kavram olsa da beyaz niteliğiyle barışçıl yönü vurgulanarak sahiplenilen bir imgeye dönüştürülmüştür. Özetle “beyaz ihtilâl”, vesayet düzeninden çıkışı ve kansız bir toplumsal-siyasal dönüşümü simgeleyen temel bir siyasî söylem hâlini almıştır. Nitekim bu siyasal yaklaşım, DP'nin ardılı olan Adalet Partisi (AP), Anavatan Partisi (ANAP) ve Doğru Yol Partisi (DYP) gibi merkez sağ partiler tarafından da ideolojik bir miras olarak sahiplenilmiştir.

Beyaz ihtilâl okumasında temelde iki temel sorunsalın varlığı ileri sürülebilir. İlki, aşırı iyimser ve sembolik bir tarih yazımıyla çok partili sisteme geçişin demokratikleşme ile eş anlamlı olduğu varsayılarak bu iki olgu arasındaki mahiyet farkının göz ardı edilmesidir. Demokrasi kavramı bağlamında anayasa, işleyen bir parlamento ve düzenli seçimlerin ilk olarak akla gelmesi yanlış değilse bile eksiktir. Dünya üzerinde bu biçimsel şartları karşılayan pek çok ülke bulunmasına rağmen, bu durumun her zaman niteliksel bir demokrasi anlayışına tekabül ettiğini savunmak zordur. Zira çoğulcu demokrasi, biçimsel gerekliliklerin ötesinde; ifade, toplanma, örgütlenme ve basın özgürlüğü gibi temel hakların güvence altına alındığı ve iktidarın hukukla sınırlandırıldığı bir rejimi ifade eder. Bu doğrultuda demokrasiyi, farklı toplumsal kesimlerin kendi talep ve çıkarları doğrultusunda örgütlenmesine olanak tanıyan siyasal bir rejim olarak tanımlamak mümkündür (Çınar, 2014: 226). Nitekim bu tanım çerçevesinde DP dönemi pratikleri incelendiğinde; Kırşehir'in ilçe yapılması, 6-7 Eylül Olayları, basın ve muhalefet üzerindeki baskılar, Vatan Cephesi ve Tahkikat Komisyonu gibi uygulamaların demokratik kriterlerle çeliştiği görülmektedir. Sonuç itibarıyla, DP'nin resmi söylemdeki romantik tarih anlatısının aksine, DP'nin iktidar pratiği 1940'ların sert siyasal iklimini aratmayan otoriter bir karaktere bürünmüştür.

Beyaz ihtilâl söyleminin ikinci sorunlu veçhesi, tarihsel geçmişin seçici bir yaklaşımla yeniden kurgulanmasıdır. Her yeni iktidar kendisini beyaz ve temiz bir sayfa olarak takdim ederken, meşruiyetini selefî olan iktidarın reddiyesi üzerinden inşa etme eğilimindedir. Siyasal iletişim ve meşruiyet inşası açısından bu tutum, rasyonel bir strateji olarak değerlendirilebilir. Buna karşın söz konusu dikotomik yaklaşım, DP'nin esasen CHP içerisinde doğmuş bir parti olduğu gerçeğini perdelemektedir. Bu noktada üzerinde durulması gereken asıl husus, DP'nin kurumsal ve kadrosal kökenleridir. Nitekim DP'nin kurucu kadrolarının hemen hemen tamamı, siyasi kariyerlerini CHP çatısı altında sürdürmüş isimlerden oluşmaktaydı. DP'nin kurucularından Refik Koraltan, DP Dörtlü Takrir olayından kısa bir süre önce 5 Mayıs 1944 tarihinde İnönü ile ilgili “Atatürk, İnönü adı yalnız devlet reisi olarak değil, büyük Türk milletinin ebedi hayatında

ebediyen sembol olarak kalacak, milli kahraman olarak beraber yürüyecektir.” diyecek kadar CHP’liydi (Yüksel, 2018: 141-142). Bu bağlamda DP ve CHP arasındaki temel ayrışmanın, kadrosal bir farklılıktan ziyade, siyasal üslup ve yöntem düzeyinde olduğu vurgulanmalıdır:

“DP üst yönetim kadroları ile CHP üst yönetim kadroları arasında hayat tarzı, dünyaya bakış açısından büyük farklılıklar olmaması, partinin Cumhuriyetçi çizgiden köklü biçimde farklılaşmadığının bir diğer kanıtı olarak görülebilir. Genelgeçer yaklaşım, DP’nin dindar, geleneksel değerleri öne çıkaran, kadına toplumsal hayatta ikincil bir yer veren, köylü ve taşralı, ufku geniş olmayan, eğitim düzeyi düşük insanları bünyesinde toplayan bir parti olduğudur. Seçmen tabanı açısından bir ölçüde — ama sadece bir ölçüde — gerçeklik payı taşıdığı söylenebilecek bu tespit, üst yönetim kadroları açısından hiçbir zaman doğru değildir. DP’liler yeni rejimin Batılılaşmacı felsefesi içinde yetişmişler, yerleştirilmek istenen ‘modern’ hayat tarzını en azından temsiline soyundukları kitleye nazaran çok daha fazla içselleştirmişlerdir.” (Demirel, 2011: 116)

Dönemin Türkiye’inde siyasal seçkinlerin alternatif bir örgütlenme zemini olmadığı için CHP, homojen bir siyasal partiden ziyade farklı unsurları barındıran bir “çatı örgütü” niteliğindedir. Sonuçta milliyetçilik ideolojisi, eğilimi ne olursa olsun bu hiziplerin ortak paydasıydı. CHP, İttihat ve Terakki Cemiyeti geleneğinden beri devam eden milliyetçi-Batıcı ideolojilerin bir senteziydi. Ancak İkinci Dünya Savaşı sonrası konjonktürel durum bu çatı içerisinde bir ayrışmanın kapısını araladı. Bu ayrışma neticesinde kurulan DP, tek parti dönemi mirasının bir ürünü olsa da, bu mirasın tatbikine ilişkin ciddi bir yorum farkı barındırıyordu. Özellikle partinin kurucu lideri Celal Bayar, sağ Kemalist çizginin siyasal bir program olarak somutlaşmasında ve kurumsallaşmasında merkezî bir figür işlevi görmüştür (Bora-Taşkın, 2001: 531). Nitekim bu ayrışma, CHP teşkilat yapısı ile devlet bürokrasisinin geneline sirayet etmiştir. Bu süreçte DP, tek parti mirasına yönelik eleştirilerini stratejik bir tercihle 1938 sonrası İnönü dönemiyle sınırlandırmış, Atatürk dönemini ise kurumsal meşruiyet gereği eleştiri menziline dışında tutmuştur.

Bu noktada, literatürdeki yaklaşımlar açısından dikkat çekici bir paralellik gözlemlenmektedir. “Beyaz ihtilâl” perspektifini benimseyen DP kurmaylarının Atatürk ve İnönü dönemleri arasında yaptıkları keskin ayırım, benzer bir biçimde “karşı devrim” tezini savunan çevrelerde de gözlemlenmektedir. Tek parti dönemine atfedilen olumsuzlukların yegâne müsebbibi olarak İsmet İnönü suçlanmakta ve bir nevi günah keçisi hâline getirilmektedir:

“Oysa, İnönü diktasından başlayarak, Türkiye’de uydurma bir Atatürkçülük icat edilmiş, bu diktanın (ya da önceki askeri demokrasi döneminin) geçici özellikleri Türkiye Cumhuriyeti’nin temel ilkeleriymiş gibi savunulmaya başlanmıştır.” (İlhan, 2008:78)

O dönemdeki tüm aksaklıkların ve sorumlulukların şahsileştirilerek İnönü’ye indirgenmesi, yönetsel açıdan sorun teşkil etmektedir. Dolayısıyla, Atatürk ve İnönü dönemlerini — nüanslara rağmen — bu denli keskin bir kopuşla ele almak, tarihsel süreklilik olgusuyla bağdaşmamaktadır. Netice itibarıyla, hem “beyaz ihtilâl” hem de “karşı devrim” tezleri, CHP ile DP arasındaki yapısal sürekliliği göz ardı etmekte ve çok partili sisteme geçişin tarihsel derinliğini kavramakta yetersiz kalmaktadır. “Karşı devrim” tezi İnönü ve CHP’yi hem içeride değişime zorlayan koşulları hem de dış dinamiklerin etkisini küçümsemekte, tarihsel süreci bir kişi ya da parti yöneticisinin iradi çabası üzerinden değerlendirmektedir. Ayrıca bu yaklaşım, 1950 seçim yenilgisini olgunlukla kabul eden CHP’nin (partinin Atatürk tarafından kurulmasıyla birlikte) toplumsal meşruiyetinin ve günümüze değin uzanan siyasal etkisinin kökenlerini de ihmal etmektedir. “Beyaz ihtilâl” görüşü ise CHP yönetimi ve İnönü’nün yol açıcılığını göz ardı ederek çok partili yaşama DP’nin öncülüğünde geçişi epik bir tarihsel olay gibi bağlamından kopararak ele almaktadır. Oysa bu süreç, iniş çıkışlı bir uzlaşma zemini barındırmasına rağmen;

söz konusu tezler bu uzlaşma kültürünü göz ardı ederek çatışmacı siyasal dili besleyen birer anlatıya dönüşmüştür.

SONUÇ

Bu çalışma, Türkiye’de 1945-1950 yılları arasında çok partili siyasal yaşama geçiş sürecinin hangi siyasal ve kurumsal dinamikler çerçevesinde şekillendiğini açıklamayı amaçlamıştır. Çalışma kapsamında yapılan inceleme, çok partili yaşama geçişin İkinci Dünya Savaşı sırasındaki iktisadi sıkıntılar ve bunun halk arasında yarattığı memnuniyetsizliğin boyutu ne olursa olsun yalnızca toplumsal taleplerin sonucu olmadığını; aynı zamanda uluslararası konjonktür, CHP içindeki siyasal dönüşüm ve devlet seçkinlerinin kontrollü siyasal açılma stratejisinin birleşimiyle ortaya çıktığını göstermektedir. Asıl belirleyici olan iktidar seçkinleri içindeki ayrışma ve bunun sonucunda siyasal sistemi yeniden düzenleme ihtiyacının ortaya çıkmış olmasıdır. Sürecin zamanlaması, bu dönüşümün mahiyetini tayin eden kritik bir unsur olmuştur. DP, 1945-46 tarihinde değil de 1939’da ya da 1943’te kurulmuş olsaydı başarı elde edemezdi. Kuruluşu itibarıyla değil, siyasal duruşu bakımından DP’nin öncülü olarak değerlendirilebilecek Serbest Cumhuriyet Fırkası girişiminin başarısızlığı, bunu yeterince göstermektedir. DP doğru zamanda doğru yerde ortaya çıkmış bir siyasi parti olarak iktidara yürüdü. Özellikle İkinci Dünya Savaşı’nın hemen ertesinde uluslararası sistemde demokratik rejimlerin meşruiyet kazanması ve Türkiye’nin artan SSCB tehdidi karşısında Batı dünyasıyla bütünleşme arayışı, çok partili yaşama dönük yapılan siyasal reformların yönünü belirledi. Dünya Savaşı’nın sonlarında başlayan ve savaş sonrasında Sovyetler Birliği’nin Türkiye’ye karşı artan hasmane tutumu Türkiye’yi daha önceden izlediği denge siyasetini bir kenara bırakarak Batı blokuna daha fazla yakınlaşmasına neden olmuştu. Ancak savaş sonrasında dünya konjonktürü totaliter rejimlerin çöktüğü, yerine liberal siyasal düzenin revaçta olduğu bir dönemin kapılarını açmıştı. Sovyet tehlikesine karşı Batı’nın desteğini alınabilmesi için Türkiye’nin iç siyasal yapısında bir liberalleşme gerekiyordu ve bu durum çok partili düzene geçişte belirleyici oldu. Dış konjonktürdeki SSCB tehdidi ve Batı ittifakına eklenme arzusu, tek parti rejimini, meşruiyetini uluslararası normlar ışığında yeniden tanımlamaya zorlamıştır. Bu bağlamda geçiş, devletin bekasını korumak adına atılmış stratejik bir dış politika hamlesi niteliğindedir.

Siyasal rekabet, başlangıç aşamasında iktidar tarafından belirli sınırlar dâhilinde tutulmaya çalışılmıştır. 1946 yılında gerçekleştirilen erken seçimler, seçim güvenliği ve uygulanan yöntemler bakımından yoğun tartışmalara konu olmuş; açık oy-gizli sayım yöntemi gibi uygulamalar seçimlerin meşruiyeti konusunda önemli eleştirilere yol açmıştır. Seçimlerin hukuki çerçevesi ve uygulanma biçimi, demokratik standartlar açısından ciddi eleştirilere maruz kalmış olsa da bu seçimler siyasal rekabetin kurumsallaşması bakımından önemli bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Dolayısıyla çok partili yaşama geçiş, bir anda gerçekleşen radikal bir demokratik dönüşümden ziyade, aşamalı ve temkinli bir siyasal geçiş süreci olarak yorumlanabilir. 1946 seçimleri, açık oy, gizli tasnif yöntemi nedeniyle demokratik özden yoksun ve meşruiyet açısından tartışmalı bir nitelik taşımıştır. İktidar, çok partili yapıyı kabul etmiş ancak yürütme gücünü kaybetmemek adına seçim güvenliğini ihlâl etmiştir. Bu durum, 1946-1950 dönemini demokratik bir geçişten ziyade, iktidarın meşruiyet arayışı ile muhalefeti kontrol etme çabası arasındaki sancılı bir etkileşim zemini hâline getirmiştir.

Bununla birlikte çok partili yaşama geçişi yalnızca iktidarın tek taraflı bir tasarımı olarak görmek de eksik bir değerlendirme olacaktır. CHP içinde ortaya çıkan görüş ayrılıkları ve muhalif eğilimler, yeni bir siyasal oluşumun doğmasına zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda Demokrat Parti’nin kuruluşu, aynı zamanda mevcut siyasal seçkinler arasındaki fikir ayrılıklarının kurumsallaşması olarak da değerlendirilebilir. Böylece siyasal rekabet, aynı siyasal gelenek içinde yetişmiş siyasal seçkinler arasında gelişmiş ve sistem içi ama güdümlü olmayan

bir muhalefet ortaya çıkmıştır. DP'nin kurucu kadrolarının hemen hemen tamamı CHP'nin içinden çıkmıştı. Adnan Menderes siyasal yaşama bizzat Atatürk'ün davetiyle girmişti. Celal Bayar İş Bankası'nın kuruluşundan, İktisadi Vekâleti ve Başbakanlığa kadar birçok önemli mevkide görev almış bir isimdi. Atatürk'e çok yakın biriydi. Bu yüzden DP ve CHP arasındaki farklılığı kadrosal düzeyde aramamak gerekiyor. DP, gerek yönetici kadrosu olarak, gerekse de siyasal kültür olarak CHP içerisinde çıkmış, onun özelliklerini paylaşan bir siyasal seçkinler grubunun iç ve dış konjonktürel avantajlarını da kullanarak kurulmuş bir partiydi. DP ayrıca, İkinci Dünya Savaşı sırasında izlenen politik ekonominin sonucunda iktidar bloğunda yaşanan çatlamanın neticesinde ortaya çıkmıştı. Büyük toprak sahipleri ile tüccarlar, bürokrasi sınıfıyla girdiği ittifaktan tedirgin olmuş; 1945 sonrası oluşan uygun uluslararası süreçte kendi çıkarlarını daha iyi savunabileceğini düşündükleri DP'ye destek vermişti. O dönemde ilk kurulan parti değil (MKP örneğin bunu başaramadı) bu hedefi gerçekleştirebilecek en uygun parti olan DP kısa sürede bir çekim merkezi yarattı. Demokrat Parti'nin kurucu kadrosunun doğrudan CHP içerisinde kopan kadrolardan oluşması seçkinlerin rekabetine dayalı bir sürecin başarıya ulaşmasını sağlamıştır. Halk katmanlarının yönetim üzerinde kurduğu baskıdan ziyade, iktidar bloğunu oluşturan bürokrasi, ticaret sermayesi ve taşradaki eşraf arasında süregelen ittifakın çatırdaması, siyasal değişimi hızlandırmıştır.

Toplumsal tabandaki huzursuzluğu sisteme entegre ederek kanalize eden aktörler; yine devlet bürokrasisi ve yerel eşraf kökenli siyasal kadrolar olmuştur. Dolayısıyla 1945 geçişi, sınıfsal bir devrimden ziyade, yönetici bloğun içindeki bir yarıma ve iktidarın paylaşılması sürecidir. İsmet İnönü, rejimin temel sacayaklarını (laiklik ve cumhuriyetçilik) koruma altına alarak, muhalefetin bu sınırlar içerisinde kalmasını arzulamıştır. Devlet, toplumsal taleplerin sisteme zarar vermeden soğurulması için çok partili yaşama geçmeyi hedeflemiştir. Bu çerçevede Türkiye'de çok partili yaşama geçiş süreci, hem siyasal seçkinler arası bir pazarlık ve rekabet dinamiği hem de giderek güçlenen toplumsal beklentilerin etkileşimi içinde şekillenmiştir. CHP yönetimi, sistemin meşruiyetini korumak ve uluslararası konjonktüre uyum sağlamak amacıyla kontrollü bir demokratikleşme sürecini başlatmış; ancak bu süreç kısa sürede beklenenden daha geniş bir siyasal rekabet alanı yaratmıştır. DP'nin kısa süre içinde geniş bir toplumsal destek kazanması, siyasal sistemin tek parti yapısını sürdürülebilir olmaktan çıkardığını göstermiştir. Bu durum, CHP iktidarının siyasal sistemi yeniden düzenleme yönündeki tercihlerini de hızlandırmıştır. Başlangıçta iktidar meşruiyetini pekiştirecek bir unsur olarak kurgulanan DP'nin yoğun halk desteği alması, 1945-1946 dönemindeki ılımlı havanın yerini siyasal bir sertleşmeye bırakmasına neden olmuştur. Ancak DP'nin sergilediği yüksek siyasal performans ve iktidarı zorlayan muhalefet tarzı, geçiş sürecinde yeni bir evreyi başlatmıştır. Sürecin niteliğini dönüştüren kırılma noktası, 1947'deki 12 Temmuz Beyannamesi'dir. 12 Temmuz 1947'ye kadar süren bu ikinci dönemde, seçim güvenliğine dair endişeler ve siyasal baskılar, muhalefetin pasif bir meclis dekoru olmayı reddetmesine yol açmıştır. Muhalefetin "sine-i millet" çıkışına karşılık CHP yönetimi inisiyatif olarak yeni bir uzlaşma ve yumuşama süreci başlatmıştır. Bu beyanname ile İnönü, devlet başkanı olarak tarafsızlığını ilan etmiş ve DP'nin varlığını hukuki bir düşmanlık yerine siyasi bir rekabet olarak tanımlamıştır. Bu adım, iktidar ve muhalefet arasındaki bir uzlaşmanın başlangıcıdır. Bu uzlaşma, muhalefetin rejimin temellerine dokunmayacağı, iktidarın ise muhalefeti ezmeyeceği taahhüdüne dayanır. Böylece kontrollü demokrasi, yerini yavaş yavaş daha kurumsal bir yarışmaya bırakmaya başlamıştır. Bu üçüncü dönemde her iki partideki müfrit kanatların dışlanmasıyla 1950 seçimlerine kadar sürecek olan bir normalleşme süreci başlamıştır.

İdeolojik düzeyde bakıldığında tek parti dönemi otoriter yönelimleri açık bir siyasî dönemdi. Ancak daha dikkatli bakıldığında çok partili bir düzene açık kapı bırakıldığı da görülüyordu. Her ne kadar güdümlü de olsa Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmuş olması, 1924 Anayasası'nın

çok partili düzeni öngören boyutunun açık kanıtlarıdır. Aradan geçen süre zarfında Türkiye'nin uluslaşma boyutunda elde ettiği kazanımlar belli bir siyasal özgüvene yol açmamış olsaydı çok partili yaşama geçiş mümkün olmayacaktı. Özellikle Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün devlet adamı refleksiyle hareket eden uzak görüşlü siyaseti Türkiye'de siyasal değişimin kapılarını açtı. Onun kaybettiği 1950 seçimi için yaptığı değerlendirmede "Benim en büyük zaferim, en büyük yenilgidir." sözü bu geçiş sürecinin tarihsel anlamını en iyi şekilde özetler (Heper, 1998: 187). Ayrıca muhalefetin özellikle de tecrübeli siyasetçi Celal Bayar'ın ihtiyatlı tutumu ve "devr-i sabık yaratmayacağız" yaklaşımı bu geçişi kolaylaştırmıştır. Aksi takdirde hem iktidar hem de muhalefet partisi içindeki şahin kanatların süreci sabote edici ve yıkıcı etkisinin önüne geçilemezdi.

Sonuç olarak 1945-1950 dönemi, ne yalnızca iktidar tarafından yukarıdan aşağıya dayatılmış bir proje, ne de sadece tabandan gelen toplumsal baskıların bir ürünüdür. Türkiye'de çok partili yaşama geçiş, kontrollü bir siyasal açılım girişimi olarak başlamış, fakat rekabetçi siyasal kurumların oluşmasıyla birlikte giderek demokratik bir sürece dönüşmüştür. 1950 seçimleriyle sonuçlanan bu süreç, erken dönem sınırlılıklarına rağmen, Türkiye'de seçim yoluyla iktidarın değişebileceğini gösteren önemli bir kurumsal eşik oluşturmuştur. 14 Mayıs 1950 seçimleri, toplumsal değişim arzusunun sandık yoluyla tescili ve siyasal iktidarın el değiştirmesiyle sonuçlanmıştır. Süreç, yukarıdan aşağıya başlamasına karşın, iktidarın barışçıl devriyle sonuçlanan önemli bir demokratik başarıya evrilmiştir. Bu yönüyle Türkiye deneyi, gelişmekte olan ülkelerde demokrasinin kurumsallaşması üzerine yapılan tartışmalarda özgün bir model teşkil eder.

KAYNAKÇA

- "Ali Rana Tarhan Parti Müstakil Grubu Reis Vekili Oldu". *Son Posta*, 7 Haziran 1939.
- "Bursa'da Dün Büyük Bir Miting Yapıldı". *Cumhuriyet*, 28 Temmuz 1946.
- "Celal Bayar, Cumhuriyet Halk Partisinden Çekildi". *Cumhuriyet*, 4 Aralık 1945.
- "D. Partinin İzmir'de Dün Yaptığı Miting". *Cumhuriyet*, 26 Temmuz 1946.
- "Demokrat Partisi Dün Resmen Teessüs Etti". *Cumhuriyet*, 8 Ocak 1946.
- "Dün Gece 12 de Almanya İle Siyasî Ve İktisadî Münasebetlerimizi Kestik". *Cumhuriyet*, 3 Ağustos 1944.
- "Ekmek Bu Sabahtan İtibaren Karne Usulüyle [Usulüyle] Dağıtılıyor". *Akşam*, 14 Ocak 1942.
- "İki Milletvekili Partiden Çıkarıldı". *Cumhuriyet*, 22 Eylül 1945.
- "İnönü'nün Beyannamesi". *Cumhuriyet*, 12 Temmuz 1947.
- "Kabine Dün İstifa Etti". *Cumhuriyet*, 10 Eylül 1947.
- "Kabinenin Programı". *Akşam*, 5 Ağustos 1942.
- "Mihvere Karşı Harbe Girdik". *Cumhuriyet*, 24 Şubat 1945.
- "Millî İktisadî Koruma Kanunu Kabul Edildi". *İkdam Sabah Postası*, 19 Ocak 1940.
- "Millî Müdafaa Mükellefiyeti Nizamnamesi". *T.C. Resmî Gazete*, 27 Haziran 1940.
- "Müessisler Parti Merkezinde Dün İlk Toplantıyı Yaptılar, Başkanlığa Celâl Bayar Getirildi". *Cumhuriyet*, 9 Ocak 1946.

- “Parti Kurultayının Fevkalade Toplantısı”. *Cumhuriyet*, 27 Nisan 1946.
- “Seçimin Umumî Neticesi Henüz Meçhul”. *Cumhuriyet*, 23 Temmuz 1946.
- “Sıkıyönetimin Kaldırılması Kararlaştı”. *Cumhuriyet*, 10 Aralık 1947.
- “Toprak Kanunu Meclisten Çıktı”. *Cumhuriyet*, 12 Haziran 1945.
- “Varlık Vergisi İhdas Ediliyor”. *Son Posta*, 11 Kasım 1942.
- “Vurguncular Yeniden Fiatleri [Fiyatları] Yükseltmeğe Başladılar: Peynir, Pirinç Zeytinyağı Fiatlerinde [Fiyatlarında] Yükseliş Vardır. Limon Tuzu Ortadan Kayboldu”. *Akşam*, 9 Ağustos 1942.
- “Yeni Seçim Kanunu”. *Akşam*, 17 Şubat 1950.
- Ağaoğlu, S., (1992). *Siyasi Günlük: Demokrat Parti'nin Kuruluşu*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aktar, A., (2021). *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*. İstanbul: Aras Yayınları.
- Aydemir, Ş. S., (1991). *İkinci Adam* (6. baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aydoğan, P., (2023). “CHP 1945-1950: Demokrasiye Alışma Dönemi”, İçinde Ekin Kadir Selçuk (Ed.), *Kuruculuktan Daimi Muhalefete CHP'nin 100 Yılı* (ss. 55-78). İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Baban, C., (2009). *Politika Galerisi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Barutçu, F. A., (1977). *Siyasi Anılar 1939-1954*. İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Başgil, A. F., (1966). *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri*. İstanbul: Çeltüt Matbaacılık.
- Bayar, C., (1951). *Celal Bayar Diyor ki*. İstanbul: Tan Matbaası.
- Berkes, N., (1997). *Unutulan Yıllar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bora, T., ve Taşkın, Y., (2001). “Sağ Kemalizm”, İçinde *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Kemalizm* (C. 2). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Burçak, R. S., (1979). *Türkiye’de Demokrasiye Geçiş 1945-1950*. Ankara: Olgaç Matbaası.
- Çınar, M., “Demokrasi”, İçinde Yüksel Taşkın (Ed.), *Siyaset: Kavramlar, Kurumlar, Süreçler* (ss. 203-244). İstanbul: İletişim Yayınları,
- Demir, Ş., (2010). *Türk Siyasi Tarihinde Adnan Menderes*. İstanbul: Paraf Yayınları.
- Demirel A., (2023). *Tek Partinin İktidarı Türkiye’de Seçimler ve Siyaset* (4. baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Demirel, T., (2011). *Türkiye’nin En Uzun On Yılı: Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Deringil, S., (2003). *Denge Oyunu: İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye’nin Dış Politikası*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Duverger, M., (1993). *Siyasi Partiler* (Çev., Ergun Özbudun) (4. baskı). Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Erden, A. F., (1999). *İsmet İnönü*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Erer, T., (1965). *Yasakçılar*. İstanbul: Toker Matbaası.
- Eroğul, C., (1998). *Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi* (3. baskı). Ankara: İmge Yayınevi.

- Ersen, M. C., (1953). *Beyaz İhtilal, Demokrat Partinin Hürriyet Mücadelesi*. Adana: Demokrat Matbaası.
- Esmer, A. Ş., & Sander, O. (1969). "İkinci Dünya Savaşında Türk Dış Politikası", *İçinde Olaylarla Türk Dış Politikası (1915-1965)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Faik, B., (2001). *Matbuat Basın Derken Medya*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Goloğlu, M., (1982). *Demokrasiye Geçiş (1946-1950)*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Gürkan, N., (1998). *Türkiye'de Demokrasiye Geçişte Basın (1945-1950)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Heper, M., (1998). *İsmet İnönü: The Making of a Turkish Statesman*. Leiden-Boston-Köln: Brill.
- İlhan, A., (2008). *Hangi Atatürk* (5. baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnce, E., (2009). *Türk Siyasi Yaşamında Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu*. İstanbul: Libra Kitapçılık.
- İnönü, İ., (2020). *Defterler 1919-1973*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Karayavuz, S., (2020). *Demokrat Parti Trabzon Milletvekili Selahaddin Karayavuz'un Üç Devre Işık Tutan Anıları* (Haz., Zehra Aslan). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Kemal, M., (1980). *Celal Bayar Efsanesi ve Raftaki Demokrasi*. İstanbul: ABeCe Yayınları.
- Koçak, C., (2007). "Siyasal Tarih (1923-1950)", *İçinde Sina Akşin (Ed.), Çağdaş Türkiye 1908-1980* (ss. 125-211) (9. baskı). İstanbul: Cem Yayınevi.
- Nadi, N., (1964). *Perde Aralığından*. İstanbul: Cumhuriyet Yayınları.
- Narlı, N., (1994). "Türkiye'de Laikliğin Konumu", *Cogito*, (1), 23-31
- Oğuz, B., (2000). *Yaşadıklarım Dinlediklerim: Tarihi ve Toplumsal Anılar*. İstanbul: Simurg Kitapçılık.
- Pamukoğlu, A., H. (1961). *Türkiye'de Demokrasi*. İstanbul: Nurgök Matbaası.
- Sadak, N. "Halkın Çektiği Sıkıntı Büyüktür. Fakat Dünya Şartlarını Bilmek Gerekir." *Akşam*, 13 Eylül 1942.
- Saracoğlu, Y. (Ed.) (2001). *Şükrü Saracoğlu ve Dönemi Hakkında Basında Çıkan Yazılardan Bazıları*. İstanbul: Gelişim Yayınları.
- Sertel, S., (1987). *Roman Gibi* (2. baskı). İstanbul: Belge Yayınları.
- Sıvış, E., (2019). *Türk Demokrasisinin Sıfır Noktası: Amerikan Dışişleri Belgeleri Işığında Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Timur, T., (1994). *Türk Devrimi ve Sonrası* (3. baskı). İmge Kitapevi.
- Timur, T., (2003). *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*. Ankara: İmge Kitapevi.
- Toker, M., (2020). *Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Tuncer, E., & Danacı, N., (2003). *Çok Partili Dönemde Seçimler ve Seçim Sistemleri*. İstanbul: TESAV Yayınları.
- Uran, H., (1959). *Hatıralarım*. İstanbul: Ayyıldız Matbaası.

Us, A., (1966). *1930-1950 Hatıra Notları*. İstanbul: Doğruluk Matbaası.

Vanderlippe, J. M., (2005). *The Politics Turkish Democracy: İsmet İnönü and Formation of The Multi-Party System 1938-1950*. New York: State University of New York Press.

Yalçın, H. C. "Kalkın Ey Ehli Vatan! Bir Vatan Cephesine Lüzum Vardır". *Tanin*, 3 Aralık 1945.

Yalman, A. E., (1970). *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*. İstanbul: Yenilik Basımevi.

Yetkin, Ç., (2014). *Karşı Devrim 1945-1950 (9. baskı)*. Ankara: Kilit Yayınları.

Yüksel, E., (2018). *Milli Mücadele'den 27 Mayıs'a Bir Siyasetçi: Refik Koraltan*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Zürcher, E. J., (2005). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi (Çev., Yasemin Saner Gönen) (19. baskı)*. İletişim Yayınları.

KATKI ORANI BEYANI VE ÇIKAR ÇATIŞMASI BİLDİRİMİ

Sorumlu Yazar <i>Responsible/Corresponding Author</i>		Zafer DOĞAN		
Makalenin Başlığı <i>Title of Manuscript</i>		TÜRK SİYASAL YAŞAMINDA DÖNÜM NOKTASI: ÇOK PARTİLİ SİSTEME GEÇİŞ		
Tarih <i>Date</i>		15.02.2026		
Makalenin türü (Araştırma makalesi, Derleme vb.) <i>Manuscript Type (Research Article, Review etc.)</i>		Araştırma Makalesi		
Yazarların Listesi / List of Authors				
<i>Sıra No</i>	Adı-Soyadı <i>Name - Surname</i>	Katkı Oranı <i>Author Contributions</i>	Çıkar Çatışması <i>Conflicts of Interest</i>	Destek ve Teşekkür (Varsa) <i>Support and Acknowledgment</i>
1	Zafer DOĞAN	%100	-	-